

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI 2020

Editör: Alev Kılıç

TERAZİ
YAYINCILIK

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM

KONFERANSLARI

2020

Editör: Alev KILIÇ

Şubat, 2021

TERAZİ
YAYINCILIK

Bu kitap Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) tarafından derlenmiş ve Terazi Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2020

ISBN: 978-605-69199-7-8

TERAZİ YAYINCILIK

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • Faks: 0 (312) 438 50 26
E-mail: terazi yayincilik@gmail.com
www.terazi yayincilik.com

EDİTÖR

Alev Kılıç

YAYINA HAZIRLAYAN

Ceyda Acicbe

TASARIM

Ruhi Alagöz

BİRİNCİ BASKI

Şubat 2021

BASKI

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 341 36 67

Sertifika No: 47865

© Terazi Yayıncılık - 2021

Her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü izinsiz kopyalanamaz, dağıtılamaz ya da çoğaltılamaz.

İçindekiler

Yazarlar	V
Önsöz	VII
Musa Dağı 1915: Bir İsyandır mı, Direniş mi?.....	1
Kemal ÇİÇEK	
Malta: Sürgün mü, Yargılama mı?.....	13
Uluç GÜRKAN	
Osmanlı'da Amira Sınıfı ve Ermeni Toplumunu Üzerindeki Etkileri.....	31
Birkan DEMİRBİLEK	
Cumhuriyet Döneminde Ermeni Azınlığın İdaresine Yönelik Uygulamalar.....	53
Ramazan Erhan GÜLLÜ	
Kitap İncelemesi / Book Review	
The Last Ottoman Wars: The Human Cost 1877-1923	67
Jeremy SALT	

Yazarlar

Kemal Çiçek

Lisans eğitimini 1985 yılında Gazi Üniversitesinde tamamlayan Prof. Dr. Kemal Çiçek aynı yıl Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde yüksek lisans eğitimine başlamıştır. 1986 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'nın yurt dışı yüksek lisans doktora bursunu kazanarak İngiltere'ye gitmiştir. Cambridge Center for Languages'de dil eğitimi görmüştür. 1989 yılında Birmingham Üniversitesi'nden "Tahrir Defterleri As a Source for History" başlıklı teziyle yüksek lisans, 1992 yılında da aynı üniversiteden "Zimmis (non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Courts" başlıklı teziyle doktora derecesini almıştır. 1993 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nde Arş. Gör. Doktor olarak göreve başlayan Çiçek, 1996 yılında Doçent, 2002 yılında Profesör olmaya hak kazanmıştır. Prof. Dr. Çiçek, 2002-2011 arasında Türk Tarih Kurumu-Ermeni Araştırmaları Masası'nda görev yapmıştır. 2003-2008 yılları arasında Türk Tarih Kurumu tarafından ABD'de National Archives ve Library of Congress'de araştırmalar yapmak üzere görevlendirilmiştir. 2016 yılında Alicante Üniversitesinde (İspanya) misafir öğretim üyesi olarak lisans ve yüksek lisans dersleri vermiştir. 2016 yılından itibaren Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Tarih Enstitüsü Başkanı olarak görev yapmaktadır. Prof. Dr. Çiçek, "Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyüncü" (Haarlem-Ankara, 2001) ve "Ermeniler Sürgün ve Göç" (Türk Tarih Kurumu, 2005) gibi eserlerin yanı sıra, yurt içinde ve yurt dışında yayımlanan 70'e yakın akademik makalenin yazarıdır.

Uluç Gürkan

TBMM Eski Başkanvekili Uluç Gürkan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olduktan sonra çeşitli medya organlarında gazeteci olarak çalışmıştır. Gürkan gazeteciliğe 1969 yılında *Devrim* gazetesinde başlamıştır. 1974-1991 yılları arasında *ANKA Ajansı* ile *Sabah* ve *Güneş* gazetelerinde çalışmıştır. Gürkan, 1991-2002 yıllarında üç dönem Ankara Milletvekili olarak TBMM'ye seçilmiştir. Bu dönemde ayrıca, AGİT Parlamenter Asamblesi ile Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nde Başkan Yardımcısı, BAB Parlamenter Asamblesi Türk Gurubu Başkanı, TBMM'de Meclis Başkanvekili olmuştur. Hâlen ODTÜ "Media and Cultural Studies" yüksek lisans programında ve Ufuk Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim görevlisi olan Gürkan; Atatürkçü Düşünce Derneği, Beşiktaş Jimnastik Kulübü, Mülkiyeliler Birliği ve Çağdaş Gazeteciler Derneği üyesidir. *Sabah*, *Güneş*, *Dünya* ve *Star* gazetelerinde yayınlanmış çok sayıda köşe yazısı bulunmaktadır. "Ermeni Sorunu'nu Anlamak-Önyargıları Aşmak Nefretten Arınmak" (Belge-Söyleşi/Destek Yayınları) ve "Ermeni Katliamı Suçlaması ve Karar" (Kaynak Yayınları) gibi pek çok kitabın yazarıdır.

Birkan Demirbilek

Arş. Gör. Birkan Demirbilek, Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2013 yılında mezun olmuştur. Aynı üniversiteden 2014-2015 yılları arasında pedagojik formasyon eğitimi almıştır. Demirbilek, 2015 yılında Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesinde yüksek lisansa başlamıştır. 2017 yılının sonunda "TBMM'nin IX. Dönem (1950-1954) Ankara Milletvekilleri ve Siyasal Faaliyetleri" başlıklı tez çalışmasını tamamlamıştır. 2018 yılında Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora başlanmıştır. 2020 yılı itibarıyla Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda doktora çalışmalarına hâlen devam etmektedir.

Ramazan Erhan Güllü

Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü, 2004 yılında Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur. 2006 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda başladığı yüksek lisans eğitimini, 2009 yılında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gaziantep Ermenileri" başlıklı teziyle tamamlamıştır. Bu tez 2010 yılında "Antep Ermenileri: Sosyal, Siyasi ve Kültürel Hayat" başlığıyla yayımlanmıştır. 2009 yılında yine aynı anabilim dalında doktora eğitimine başlayan Güllü, doktora çalışmasını 2013 yılında "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)" başlıklı teziyle tamamlamıştır. Doktora tezinin genişletilmiş hâli 2015 yılında "Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)" başlığıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır. "Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum / Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)" başlıklı diğer bir çalışması da 2017 yılında Ötügen Neşriyat tarafından yayımlanmıştır. 2010 yılında doktora çalışmalarına devam ettiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olmuştur. Doç. Dr. Güllü hâlen aynı anabilim dalında öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

Jeremy Salt

Meslek hayatına gazetecilikle başlayan Jeremy Salt doktora derecesini Melbourne Üniversitesinden almış, Türkiye'ye gelmeden önce bu üniversitede dersler vermiştir. Türkiye'de ilk olarak Boğaziçi Üniversitesinde, daha sonra da uzun bir süre Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde dersler vermiştir. Salt; "Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878-1896" (London: Frank Cass, 1993), "The Unmaking of the Middle East. A History of Western Disorder in Arab Lands" (Berkeley: University of California Press, 2008) ve "The Last Ottoman Wars. The Human Cost 1877-1923" (Salt Lake City: University of Utah Press, 2019) başlıklı üç kitabın yazarıdır. 2009'da "The Unmaking of the Middle East," ABD Dış İlişkiler Konseyi tarafından Arthur Ross ödülü için "dış politika veya uluslararası ilişkilerin anlaşılmasına olağanüstü katkı" sağlayan ve "shortlist"e kalan beş kitaptan biri olmuştur. Salt'ın *Middle East Policy*, *Middle Eastern Studies*, *Journal of Palestine Studies*, *Current History*, *Third World Quarterly* ve *The Muslim World* dergilerinde yayımlanan çok sayıda akademik makalesi bulunmaktadır.

Önsöz

Bir yılı aşkın bir süredir ülkemizi ve tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını pek çok değişimi ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. COVID-19 yaşam biçimimizi etkilemiştir ve bu etkiler devam etmektedir. Salgının olumsuz etkilerini bertaraf etme konusunda Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) zamanlı davranabilmiş, salgının getirdiği değişim ve dönüşümlere hızla ayak uydurmuş, uzaktan-evden çalışmayla faaliyetini devam ettirebilmiştir. Merkezimiz, uzun süreden beri düzenli olarak devam eden, ulusal ve uluslararası resmi ve sivil kuruluşlar, bağımsız araştırma kurumları ve üniversitelerle iş birliği içerisinde gerçekleştirdiği etkinliklerini çevrim içi ortama taşıyabilmiş ve bu yeni yöntemle daha geniş çevrelerle buluşma olanağına sahip olmuştur.

AVİM kurucu ve Onursal Başkanı merhum Ömer Engin Lütem'in 2018 yılında vefatının ardından "Ömer Engin Lütem Konferansları" başlığıyla gerçekleştirilmeye devam edilen konferanslarımız, Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1915 Olaylarıyla ilgili Türk-Ermeni uyuşmazlığı ve bu bağlamdaki Ermeni iddialarını konu alan çalışmalara yer vermektedir. Merkezimiz, çalışmalarında bu konuları tarihsel, hukuksal ve sosyolojik açıdan ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatları her yıl bu konferanslarda misafir etmektedir. Konferanslarımızda sunulan tebliğler yıl sonunda kitap olarak derlenmekte ve yayınlanmaktadır.

"Türk Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2020" başlıklı bu kitapta, "Ömer Engin Lütem Konferansları" çerçevesinde 2020 yılında düzenlenen beş çevrim içi konferansta sunulan tebliğlerin düzenlenmiş metinleri makale olarak yer almaktadır.

Kitapta yer alan çalışmalardan ilk ikisi 2020 yılı Ekim ayında çevrim içi olarak düzenlenen konferanslarda sunulan tebliğlerin düzenlenmiş metinlerinden oluşmaktadır. Türk-Ermeni uyuşmazlığına iki temel sorudan yola çıkarak hazırlanan söz konusu çalışmalar aynı zamanda tarihimizde önemli yer tutan iki olayı konu edinmektedir.

Musa Dağı Ermenilerinin, sevk ve iskânı kabul etmeyip dağa çıkmaları ve orada Osmanlı jandarmasına karşı direnmeleri Ermeni mitolojisinde yer alan bir olaydır. Ermeni iddialarına sempati duyan yazarlar ve araştırmacılar, Musa Dağı Ermenilerinin sevk ve iskâna karşı direniş hikâyesini bir kahramanlık olarak benimsemişlerdir. Ermeni tarih anlatımı açısından önem taşıyan bu isyan sırasında Batı kamuoyunun dikkatinin çekilmesi sağlanmış, İtilaf Devletleri donanması isyancılarla daima iletişim ve iş birliği içerisinde olarak 5000 kadar isyancıyı Port Said limanındaki kamplara nakletmeyi başarmıştır. Prof. Dr. Kemal Çiçek “Musa Dağı 1915: Bir İsyan mı, Direniş mi?” başlıklı yazısında, bugüne kadar fazla değerlendirilmeyen Osmanlı kaynaklarını temel almakta ve Amerika, İngiltere ve Kızılhaç belgeleri ışığında Musa Dağı isyanının tarihi sürecini okuyucularla paylaşmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, 144 Osmanlı görevlisi İngilizler tarafından Ermenilere yönelik “toplu katliam” yapmak suçlamasıyla tutuklanmış ve Malta’da Britanya’nın en yüksek hukuki otoritesi olan Londra’daki İngiliz Kraliyet Başsavcılığı’na haklarında bir soruşturma yürütülmüştür. İngiltere hükûmetinin Malta’daki Türk tutukluları yargılamak ve mahkûm ettirebilmek için verdiği tüm uğraşlara rağmen, İngiliz Kraliyet Başsavcılığı’nın yürüttüğü soruşturma “bir İngiliz mahkemesi önünde böyle bir suçlamanın kanıtlanması mümkün değildir” gerekçesiyle hiçbir suçlama yapılmadan, “takipsizlik – kovuşturmayaya yer olmadığı” hükmü verilerek sonuçlanmıştır. “Malta: Sürgün mü, Yargılama mı?” başlıklı metinde, Uluç Gürkan Ermeni soykırımı iddialarını hukuki ve tarihi açıdan tamamıyla çürüten bulguları ile Malta Yargılamalarına ilişkin incelemelerini sunmaktadır.

Kitapta yer alan diğer çalışmalar, “Ömer Engin Lütem Konferansları” çerçevesinde 2020 yılı Kasım ve Aralık aylarında düzenlenen üç ayrı konferansta sunulan tebliğlerin makalelerinden oluşmaktadır. Bu makalelerden ilki, Osmanlı sınırları içinde yaşamış topluluklardan biri olan Ermenilerin kültürel, sosyal, eğitim ve ekonomi alanında Osmanlı döneminde gerçekleştirdiği faaliyetlere ilişkin bir inceleme sunmaktadır. Devamında yer alan çalışmanın konusu, Lozan Antlaşması’ndan sonra Türkiye’nin iç hukukundaki düzenlemelerle beraber Ermenilerin sivil ve dinî kurumlarının geçirdiği değişim ve kurumlarda yapılan düzenlemelere ilişkindir. Kitaptaki son makale, Jeremy Salt’un 2019 yılında University of Utah Press tarafından yayınlanan “The Last Ottoman Wars: The Human Cost 1877-1923” başlıklı kitabının bir incelemesidir.

Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde mimarlık, zanaat, ticaret gibi çeşitli mesleklerle uğraşan Ermenilerin, 17. ve 18. yüzyıllarda batıya, özellikle de İstanbul’a göç ettikleri bilinmektedir. İstanbul’un önemli bir ticaret merkezi

olması bunda etkili olmuştur. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İstanbul ve çevresinde ticaretle uğraşan ve sarraflık mesleğini icra eden imtiyazlı bir Ermeni sınıfı ortaya çıkmıştır. “Osmanlı’da Amira Sınıfı ve Ermeni Toplumu Üzerindeki Etkileri” başlıklı çalışmada, Birkan Demirbilek 100 yılı aşkın bir süre Osmanlı’da varlığını sürdürmüş ve belli bir süre Ermeni milletinin liderliğini yapmış amira sınıfına ilişkin incelemelerini okuyucularla paylaşmaktadır. Yazar aynı zamanda, Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesi, Islahat Fermanı’nın yürürlüğe girmesi ve amiralara karşı alternatif güçlerin ortaya çıkması gibi sebeplerle gücü zayıflayan amira sınıfının, Ermeni milleti üzerindeki etkisinin nasıl azaldığını çalışmada ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir.

Lozan Barış Antlaşması sonrası Türkiye’nin azınlık toplumlarından biri Ermenilerdi. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla beraber, Osmanlı döneminde olduğu gibi Ermeni Patrikhanesi’nin sorumluluğu altında idare edilmiş olan Ermenilerin sivil ve dinî kurumlarının idarelerinde zaman içerisinde çeşitli değişiklik yapılmıştır. Lozan Antlaşması’nda azınlıkların konularına ilişkin belirli hükümler olmakla birlikte, idarelerin iç işleyişi açık olarak belirtilmemiştir. Cumhuriyet idaresinin iç hukukunu belirginleştirmesiyle azınlıkların idarelerinde buna bağlı düzenlemeler yapılmıştır. Dolayısıyla azınlık idarelerinde belirleyici olan hususlar, Lozan Antlaşması ile Türkiye’nin iç hukuktaki düzenlemeleri olmuştur. Ramazan Erhan Güllü’nün daha önce yayımlanan çalışmalarındaki bilgileri güncelleyerek kaleme aldığı “Cumhuriyet Döneminde Ermeni Azınlığın İdaresine Yönelik Uygulamalar” başlıklı makalesinde, Ermeni azınlığın Cumhuriyet döneminde idari olarak yaşadığı değişimler ve sivil-ruhani kurumların idare şekillerindeki düzenlemelerle birlikte patrikler hakkında bilgilere yer vermektedir.

Jeremy Salt “The Last Ottoman Wars: The Human Cost, 1877-1923 (University of Utah Press)” başlıklı kitabının aynı isimli kitap incelemesinde, 1877-1923 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan sivillerin çektiği acılar hakkındaki merakından ve bu merakın onu bu kitabı yazmak için nasıl bir motivasyon sağladığından bahsetmektedir. 1877-1923 yılları arasında arka arkaya gerçekleşen ayaklanmalar ve savaşlar, sadece askerleri veya siyasetçileri değil, Osmanlı sivil (özellikle Müslüman) nüfusunu da etkilemiştir. Bu konuda çok sınırlı sayıda eserin yazılmış olması, Salt’ın bu konuya odaklanmaya karar vermesine iten noktalardan biri olmuştur. Birinci Dünya Savaşı’nda ne olduğunu anlamak için daha önceki savaşların yarattığı arka planı araştırması gerektiğine karar veren Salt, imparatorluğun vahim mali durumunu ve bunun imparatorluğun çöküşüne giden olaylar zincirini nasıl etkilediği gibi konuları kitap incelemesinde bir kez daha vurgulamıştır. Salt;

Balkanlar, Arap ve Anadolu vilayetleriyle ilgili genel değerlendirmelerinin yanı sıra, savaşın bedelinin Osmanlı sivil halkı tarafından da son derece ağır bir şekilde ödendiğine ve tüm etnik-dini grupların o dönemki şiddet olaylarından sorumlu olduğuna işaret etmiştir. Bu olgular Salt'ın kitap incelemesinde altını çizdiği diğer konulara örnek oluşturmaktadır.

2020 yılı Ömer Engin Lütem Konferanslarında yer almış saygıdeğer konuşmacıları değerli katkılarından dolayı kutlarım. Kitabın yayınlanmasında emeği geçen arkadaşlarıma teşekkür eder, herkese iyi okumalar dilerim.

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi

AVİM Başkanı

Musa Dağı 1915: Bir İsyan mı, Direniş mi?

Kemal ÇİÇEK*

Giriş

Musa Dağı Ermenilerinin, tehcir edilmeyi kabul etmeyip dağa çıkmaları ve orada Osmanlı jandarmasına karşı direnmeleri Ermeni davası açısından önemli bir olaydır. Musa Dağı Ermenilerinin bu isyanı, F. Werfel'in ünlü "Musa Dağı'nda 40 Gün" romanını yazmasıyla bütün dünyaya duyurulmuştur. Ermeni tezlerine sempati duyan yazarlar ve araştırmacılar, Musa Dağı Ermenilerinin tehcire karşı direnişini adeta bir kahramanlık hikâyesi olarak nakletmişlerdir. Bu olay birkaç bakımdan elbette önemlidir.

Birincisi Ermeni tarih yazımı açısından önemlidir. Çünkü Ermeniler kurtuluş mücadelelerini, Osmanlı ordusuna meydan okuma, isyan etme ve bu isyanlar sayesinde Batı kamuoyunun dikkatini çekerek müdahil olmalarını sağlamak üzerine kurgulamışlardır. Bu kurgu çoğu kere başarısız olmuş sadece birkaç yerde Ermenilerin istediği gibi sonuçlanmıştır. Şöyle ki bu isyan -ki ben direniş yerine isyan demeyi tercih ediyorum- Osmanlı devletinin tehcir kararına başkaldırma şeklinde başlamış, isyan edilmiş, bu isyan esnasında çoluk çocuk demeden bütün Ermeniler tek bir vücut olarak Osmanlı ordusu ile 53 gün boyunca çatışmıştır. Musa Dağı isyanı, diğer tehcir bölgelerindeki benzeri isyanlara ilham kaynağı olmuştur. Musa Dağı olayı Ermeni isyanları içinde Batı kamuoyunun dikkatini çekmeyi başarmış ve fiili desteğe dönüştürmüş ilk isyandır. İtilaf Devletleri donanması isyancılarla daima iletişim ve iş birliği içerisinde olmuş, silah ve lojistik destek sağlamış ve nihayetinde de bir kara operasyonu düzenleyerek 5000 kadar isyancıyı Port Said limanındaki kamplara nakletmeyi başarmıştır. Musa Dağı olayı iki filme konu olmuş ve hikâyenin bilinirliği artmıştır.

Bu çalışmada kullanılan temel kaynaklarımız Osmanlı arşivinden olmakla birlikte, Amerikan, İngiliz ve Kızılhaç belgeleri de kullanılmıştır. Özellikle İsviçre'de bulunan Kızılhaç arşivleri daha önce hiç kullanılmamıştır.

---

* Prof. Dr. Emekli, Ankara Üniversitesi.

Çalışmada Musa dağı Ermenileri ile ilgili iddialara şu sorular yardımıyla cevaplar aranacaktır:

- Musa Dağı olayı isyan mı, direniş midir?
- Ya da Werfel'in romanı gerçek olaylara mı dayanmaktadır?
- Musa Dağı olayına ilham veren veya Musa Dağı isyanından ilham alan olaylar başka yerlerde yaşanmış mıdır?
- Bu isyanda iddia edildiği gibi bir Ermeni katliamı yaşanmış mıdır?
- Osmanlı devleti Musa Dağı isyanını nasıl görmüştür?
- Musa Dağı Ermenilerinin akıbeti hakkında yapılan değerlendirmeler gerçeği ne kadar yansıtmaktadır?

Musa Dağı Nerededir?

Musa Dağı Ermenileri ile kastedilen Samandağ (Süveydiye) ilçesine bağlı altı köyde yaşayan Ermenilerdir. Bu köyler şunlardır: Bitias (bugünkü Batı Ayaz), Hacı Habibli (bugünkü Eriklikuyu), Yoğunoluk, Hıdırbey, Vakıf ve Kebusiye (bugünkü Kapusuyu) olup son Osmanlı idari taksimatında Halep vilayetinin Süveydiye nahiyesine bağlı idiler. Bu köyler Ermeni köyü olarak bilinmekle beraber etraflarındaki yerleşim yerleri ağırlıklı olarak Müslüman yörüklerdi.

Musa Dağında 40 Gün: Bir Propagandanın Aracı Mıdır?

Öncelikle şu hususa dikkat çekmek isterim ki 1915 yılında yaşanan Musa Dağı olayı Avusturyalı bir Yahudi olan Franz Werfel'in 1933 yılında "Musa Dağı'nda 40 Gün" adlı romanını yazmasından sonra dünyada duyulmuştur. Elbette Musa Dağı'nda yaşananlar da onun gözüyle literatüre girmiş ve kabul görmüştür. Bu konuda son yıllara kadar Osmanlı resmi bakışı hakkında herhangi bir görüş ortaya konulmaması Musa Dağı Olayının bir "şanlı Ermeni direnişi" olarak dünyada kabul edilmesine yol açmıştır. Franz Werfel'in bilgi kaynaklarının Ermeniler olması ve onun yalın anlatımı bu kabülde çok büyük rol oynamıştır. Kuşkusuz Werfel anlattığı hikâyenin doğruluğuna adeta iman etmiştir. Vartkes Aharonian ile yaptığı bir röportajda, Franz Werfel anlattığı hikâyenin gerçekten de öte olduğunu ileri sürmüştür.¹ çünkü Werfel dinlediği

1 Edward Minasian, *Musa Dagh*, (Cold Tree Pr, 2007), 72.

hikâyelerin tarihçilerin anlatımıyla kıyaslanamayacak kadar yaşanmış olduğunu düşünüyordu. Hâlbuki kanaatimize göre Werfel siyasi saiklerin etkisi altında Ermenilere kulak vermiş ve çekim alanına girdiği propaganda mekanizmasını görememiştir.

Musa Dağı olayının anlatımında da tanıklar sadece tanık olduklarını değil duyduklarını da hikâyelerine katmışlardır. Özellikle Franz Werfel'in hikâyesinde ve anlatımında rol oynayan Abbot Mesrob Habozia ve Papaz Aginian röportajları çok sorunlu ve bilinçli bir propagandanın parçasıdır. Bu iki mehtarist din adamı Werfel'in hikâyesine derin tesirler bırakmışlardır.² Albert C. Amateau noter huzurunda verdiği ifadesinde (11 Ekim, 1989) dostu Werfel'in söz konusu iki din adamının anlatımını romanlaştırdığını, tarihi belgeleri görmezden geldiğini ama sonradan manipülasyona kurban olduğunu utançla itiraf ettiğini söylemiştir.³ Kaldı ki Werfel'in olayla ilgili sahip olduğu belgelerin önemli bir kısmı Alman misyoner Dr. Johannes Lepsius'un özel arşivindedir.⁴ Diğer bir arşiv kaynağı ise yine sahteliği ispatlanmış olan Naim Andonian belgeleri idi.⁵ Dolayısıyla gerek Osmanlı gerekse batı arşiv kaynakları ışığında yaşanan olaya yeni bir bakış açısı getirilmesi çok önemlidir. Nitekim Ermeni tezlerinin etkisine girmemiş olan tarihçilerden başka bir Avusturyalı tarihçi Erich Feigl uzun uzun Werfel'in yanlışlarını nakletmiştir.⁶ İngiliz akademisyen Norman Stone ise romanının ilk sayfasına (nicht gegen Tuerken polemisieren) notunu düştüğünü belirtmekte, başka bir deyişle Werfel'in anlattıklarının fiktif bir roman olarak kalmasını arzuladığını belirtmektedir.⁷

Musa Dağı Olayı ve Arşivlere Yansımaları

Batının yaygara kopardığı Musa Dağı olayının Osmanlı belgelerine yansımaları ise hayal kırıklığıdır. Osmanlı arşivlerine dayalı olarak konu hakkında yapılan ilk kapsamlı araştırma olan Ahmet Acar'ın "Musa Dağının Kayıp Ermenileri" adlı eserinden kısaca söz etmek isterim. Musa Dağı olayını ve Musa dağı Ermenilerinin sonraki serüvenini kaleme alan Ahmet Acar isyanın kayıtlarda

2 Minasian, *Musa Dagh*, 53.

3 "Sworn Statement of Albert J. Amateau on the allegations that Armenians suffered 'genocide' by the government of the Ottoman Empire," Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, erişim tarihi Ocak 6, 2021, <http://www.sephardicstudies.org/aa3.html>.

4 Minasian, *Musa Dagh*, 55.

5 Erich Feigl, *A Myth of Terror: Armenian Extremism, Its Causes and Its Historical Context* (Salzburg: Edition Zeitgeschichte, 1986), 15.

6 Feigl, *A Myth of Terror*, 7; Erich Feigl, "Franz Werfel and 'The Forty Days of Musa Dagh': A Bestseller Serves as a Fake Bible," *Ermeni Araştırmaları*, no. 4 (Aralık 2001- Ocak-Şubat 2002): 155-56.

7 Norman Stone, *World War One: A Short History* (UK: Hachette, 2009).

çok az yer bulduğunu tespit etmiştir. Osmanlı arşiv kayıtları Musa Dağı'nda Ermenilerin tehcire tepki olarak dağa çıkmalarının söz konusu olduğunu ama askerler ile isyancılar arasındaki çatışma trafiğinin abartılı olduğunu göstermiştir. Başka önemli bir tespit ise olayları bastırmakla ilgili olarak görevlendirilen asker sayısının hiç de önemli bir güç olarak değerlendirilemeyeceğidir. Olaya dair telgraf trafiği incelendiğinde sözde şanlı bir direnişe rastlanılmamaktadır.

Musa Dağı İsyanı Nasıl Başladı?

Musa dağı Ermenilerine sevk ve iskân kanunu 13 Temmuz 1915 günü tebliğ edildi. Ancak başta Zeytun'dan gelen Dikran Andreasyan adlı Papaz ile Taşnak ve Hınçak komite üyeleri Ermenilere emre itaat etmemelerini söylediler. Küçük bir grup dışında büyük çoğunluk komitacılara katıldı ve Musa Dağı'nın zirvesine çıkılarak orada Osmanlı ordusuna karşı savaşılmaya kararlaştırıldı. Musa Dağı olayını inceleyen ve kısa bir makale yazan askeri tarihçi Edward Erickson Ermenilerin bu dağa sığınarak savaşa girişmelerini isyan olarak adlandırır. Osmanlıların isyanı bastırmasını da meşru bir güvenlik operasyonu olarak adlandırır.⁸ Ermeni tarihçilerin çoğunun oluşturduğu karşı tez ise bu olayı direniş olarak nitelendirir ve isyan olarak adlandırmaktan imtina ederler. Gelişmeleri tek tek ortaya koyduktan sonra sonuca varmak daha doğru olacaktır. Bu itibarla öncelikle en başından olayların gelişimini hatırlamakta yarar vardır.

Musa Dağı Ermenileri çok stratejik bir noktada yaşıyorlardı. Bu yüzden özellikle isyan hareketleriyle meşhur Zeytun Ermenilerinin Akdenize çıkış kapısı üzerinde olduklarından 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren komitacıların eylem alanı içerisinde yer aldılar ve Ermeni olaylarından etkilendiler. 1890'lı yıllardan itibaren bölgede zaman zaman güvenlik güçleri ile komitacılar arasında spontane gelişen çatışmalar oldu. Ancak 1915 başlarından itibaren ve özellikle Zeytun isyanının bastırılması ve isyancıların önce Konya'ya sonra Zor'a sürülmelerinden sonra olayların dışında kalamadılar. Çünkü Zeytun isyancılarının bazı elebaşları buraya geldiler.

İtilaf donanmalarının Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri de onları iyice olayların içine çekti. Özellikle Ermeni Milli Hareketi temsilcilerinin İtilaf Devletlerini İskenderun körfezine bir çıkartma yapmaya teşvik etmelerinden sonra Musa Dağı bölgesindeki komitacılar harekete geçtiler. 40 bin kişilik bir milis

---

8 Edward J Erickson, "Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Counterinsurgency Operations – 1915," *Journal of Strategic Studies* 28, no. 3 (June 2005): 529-548.

kuvvetiyle isyana ve İtilaf Devletleri'nin çıkartmalarına katılmaya hazır olmalarını ilan etmelerini, İtilaf Devletleri'nin de buraya amfibik bir harekât yapmak için ciddi planlar yapmalarına sebep oldu.⁹

Ermeniler silahlanmaya ağırlık verdiler. İngilizler Osmanlı ordusunun Arabistan ile bağlantısını koparmak için böyle bir harekâtın faydalı olabileceğini düşündüler. Bazı sabotaj hareketleri için komitacıları teşvik ettiler.¹⁰ Bu durum komitacıları iyice cesaretlendirdi ve İtilaf donanmasıyla doğrudan temaslarını artırmalarına yol açtı.¹¹

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı askeri yetkilileri bölgeyi ve Ermenileri daha yakından izlemeye başladılar.¹² İtilaf Devletleri donanması da bölgede operasyonlarını artırdılar ve Ermenilerin casuslukları sayesinde stratejik bazı hedefleri öğrenip bombalamayı başardılar.¹³ Örneğin 1915 yılı ocak ayında Belen iki saat boyunca bombalandı ve Ermenileri isyana teşvik edecek bildiriler dağıtıldı.¹⁴ İngiliz ajanı Joseph Catoni bir raporunda açıkça bölge Ermenilerinin desteklendikleri takdirde isyana hazır olduklarını yazdı.¹⁵ Osmanlı ordusu amfibik harekât planlarından haberdardı. İngiliz mareşali Lord Horatio Kitchener Süveyş üzerinde Osmanlı tehditlerin tamamen ortadan kalkması için İskenderun körfezine bir harekâtın önemli olduğunu ve bölge Ermenilerinin kendilerine yerel destek için hazır olduklarını Londra'ya iletti.¹⁶ Boghos Nubar sadece bölge Ermenilerinin değil diasporanın da böyle bir harekât durumunda seferber olacağını bildirdi.¹⁷ İşte bu gelişmeler Ermenileri dağa çıkmaya ve savaşmaya teşvik etmiştir. Ermenilerin dünyaya mal ettikleri hikâyede ise bu casusluk faaliyetleri ve diğer gelişmeler göz ardı edilmekte, tehcir edilmeyi reddeden Ermeni masum sivillerin dağa sığındıkları hikâyesi anlatılmaktadır. Tehcire direnmelerinin sebebi olarak ise tehcir edilenlerin akıbetleri gösterilmektedir. Güya bölge Ermenileri Zeytun'dan gelenlerden tehcirin amaç değil Ermeni milletini yok etme planının aracı olduğunu

9 Edward J. Erickson, "Captain Larkin and the Turks: The Strategic Impact of the Operations of HMS Doris in Early 1915," *Middle Eastern Studies* 46, no. 1 (2010): 151–162.

10 Yücel Güçlü, *Armenians and the Allies in Cilicia 1914-1923* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2012), 59-61.

11 İtilaf donanması bombardımanları hakkında bkz. Ahmet Acar, *Musa Dağı'nın Kayıp Ermenileri* (Gece Kitaplığı, 2016), 128-29.

12 Erickson, "Captain Larkin", 157-58.

13 ATASE, BDHK, Folder: 2695, File 272; Aktaran Güçlü, *Armenians and the Allies*, 62.

14 Acar, *Musa Dağı'nın Kayıp Ermenileri*, 132,135.

15 Güçlü, *Armenians and the Allies*, 63.

16 Erickson, "Captain Larkin," 157. Hasan Dilan, *Les Événements Arméniens Dans Les Documents Diplomatiques Français 1914-1918, Vol. 1* (Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 244-45. M. Defrance ve M. Delcassé arasındaki yazışmalar Bogos'un planlarını ifade ediyor.

17 Güçlü, *Armenians and the Allies*, 89.

öğrenmişlerdir. Başka bir deyişle dağa çıkmaları kendilerini korumak amacıyla yapılan meşru bir nefsi müdafaadır.

Ermeniler İsyan Hakkında Neler Söylüyor?

Kıyasca özetlemek gerekirse bu tanık ifadeleri şu gerçekleri ortaya koymaktadır:

- Tehcir kararı sonrası dağa çıkmak tamamen komitacıların telkiniyle olmuştur.
- Dağa çıkanlar tepeden tırnağa silahlıdır.
- Silahlı Ermeni sayısı 800 civarındaydı ve dağa çıkanların tamamının desteklerine sahipti. 150 martini ve 450 muhtelif ateşli silaha sahiptiler ve ayrıca el bombası vs. silahları vardı.
- Silahlanmaya ve savunma hatlarını oluşturmaya tehcir kanunundan çok önce başlamışlardır.
- Dağa çıkan isyancılar hükümetin defaatle yaptığı barış yoluyla çözüm ve genel af teklifini reddetmişlerdir.
- Çanakkale çıkartması ve İskenderun'a amfibi harekât beklentisi isyancıları cesaretlendirmiştir.
- Osmanlı askerlerine karşı bilinçli bir savunma-saldırı savaşı yürütmüşlerdir.
- İtilaf Devletleriyle temas halinde olmuşlar ve silah desteği almışlardır.
- Osmanlı askerlerine önemli kayıplar verdimişlerdir (bu onların iddiasıdır).

Osmanlı Kaynakları Ne Diyor?

Osmanlı askeri kaynaklarına göre ise isyancılar İtilaf donanmasının teşviki ile dağa çıkan şakilerdir. General Fahreddin Paşanın bir raporuna göre onları meydan okumaya İtilaf donanması yöneltmişti ve en başından vergi ve asker vermeyi reddetmeleri bu yüzdendi.¹⁸ Savaşın başından itibaren casusluk

18 Tam metin için bkz. Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa* (İstanbul : Yeditepe Publ, 2018), 80-81; Sevgi Zübeyde Gürbüz, "History: Musa Dagh and Armenians," erişim tarihi Ocak 6, 2021, <https://www.turkishnews.com/en/content/2009/10/14/history-musa-dagh-and-armenians/>.

yaparak, sabotaj düzenleyerek İtilaf donanmasının askeri faaliyetlerine destek oluyorlardı.¹⁹ Silah ve mühimmat temin etmek için uzun süre hazırlık yapmışlardı. Normal zamanlarda bu kadar sayıdaki insanın itaatsizliği ya da başkaldırısı sorun teşkil etmeyebilirdi. Ancak savaş sebebiyle bölgede yeterli güvenlik gücü olmaması önemli bir handikapı.²⁰ Bölgede komita faaliyetlerinin artması ve yeterli güvenlik gücü olmaması sebebiyle tehcir kararı alınmıştı.

Osmanlı mahalli yöneticileri isyancılarla çatışma yolunu değil uzlaşma yolunu tuttular. Tanıklardan Boyadjian'a göre de Osmanlı valisi Halid Bey şakilere teslim oldukları takdirde affedileceklerine dair bir mektup göndermiştir. Osmanlı askeri dağa çıkan ve isyan başlatanlara karşı uzun süre beklemede kalmış ve ikna yolu aramıştır. Osmanlı kaynaklarına göre isyanın 53 gün sürmesi bu gerekçeye dayanmaktadır. Başka bir deyişle Ermenilerin naklettikleri gibi en az dört kere ölümcül ve dışedış çatışmalar olduğu doğru değildir.

Osmanlı arşiv belgelerinde asker ile sözde direnişçilerin çatışmalarına dair bilgiler yoktur. Ahmet Acar'ın monografisine göre İçişleri Bakanlığı Ermenilerin İtilaf donanması ile Port Said'e götürülmek üzere yola çıkmalarından sonra olaylara vakıf/dahil olmuştur. Hatta İçişlerinden yazılan bir telgrafta bölge valisine henüz hiç bir Ermeni'nin tehcire tabi tutulmamasına rağmen neden dağa çıktıkları sorulmaktadır.²¹ Yine ancak kurtarma operasyonu sonrasında İçişleri Bakanlığı detaylı bir soruşturma başlatmıştır. Valiliğin İstanbul'a gönderdiği bilgiye göre bölgedeki Ermeni nüfusu 5286 kişi olup bunların sadece 2009'una sevk tebligatı yapılmıştır. Bu ilginç bir detaydır ve Musa Dağı Ermenilerin komitacıların etkisiyle isyan kararı aldıklarını göstermektedir.²² Öte yandan Ermeni tanık ifadelerinde geçen abartılı çatışma hikâyelerini Osmanlı kayıtları doğrulamamaktadır. Erickson'a göre 860 (Werfel 1100 kişi diyor) savaşıma kabiliyeti olan ve askeri disipline sahip Ermeni dağda teslim ol çağrılarına karşılık askere ateş etmiştir.

Osmanlı kaynakları 7 Ağustos tarihinde bir tenkil operasyonu olduğunu doğrulamaktadır. Bu ilk harekâtın başarısız olduğu ve bazı Osmanlı silahlarının Ermenilerin eline geçtiği doğrudur. Fakat bunun sebebi Osmanlı askerlerinin karşılardaki gücü hafife almalarıdır. Halbuki direniş tam bir askeri disiplin ile yönetiliyordu. Erickson'un tespitlerine göre Osmanlı ordusu durum

19 Erickson, "Bayonets on Musa Dagh," 538.

20 Musa Dağı isyanı hakkında kısa bir özet için bkz., Güçlü, *Armenians and the Allies*, 93-95.

21 BOA, DH. ŞFR, 488/76 aktaran Acar, *Musa Dağı'nın Kayıp Ermenileri*, 149.

22 Acar, *Musa Dağı'nın Kayıp Ermenileri*, 150. Telgraf metni için BOA, DH. ŞFR, 489/103.

değerlendirmesi sonrasında daha fazla tecrübeli askerle isyancıları kuşatmıştır. 15 Ağustos günü çıkan çatışmada 6 asker şehit olmuş ve 25 asker de yaralanmıştır.

Operasyonun başındaki Fahreddin Paşa'nın raporu ise Osmanlı kayıpları hakkında bilgi vermemektedir. Hatta hiç ceset bulunmadığını not düşmektedir.²³ Ermeniler ise bu çatışmalarda 500 askeri öldürdüklerini ileri sürmektedirler.²⁴ Diğer taraftan Mg. Thorgom 10 Eylül günü çok şiddetli çatışmalar olduğunu ve toplamda 20 ölü ve 16 yaralı verdiklerini kaydetmektedir. Buna karşılık Osmanlı askerlerinin 300 ölü ve 600 yaralı olduğunu ileri sürmektedir. Papaz Kolousdian ise Bakü'de yayınlanan *Arev* gazetesine yaptığı açıklamalarda 4000 Osmanlı askerine karşı savaştıklarını ve 15-20 kayıp vermelerine karşın 1000 düşman öldürdüklerini söylemektedir ki çok abartılı olduğu açıktır.²⁵

Görüldüğü gibi Osmanlı askeri arşivleri büyük kayıplardan ve çatışmalardan söz etmemektedir. İsyancıların arasında kadın ve çocukların olmasından ve arazi yapısının top atışına kısmen izin vermesinden dolayı Osmanlı ordusuna sözde meydan okuma uzun sürmüş nihayet iyice sıkışan ve mühimmatları azalan Ermeniler Fransız donanmasından yardım talep etmişlerdir. Gerçekten de Fransız kayıtları incelendiğinde Ermenilerin aslında teslim olmaktan çok silah ve mühimmat yardımı talep ettiklerini görüyoruz. Bu da onların isyancı olduklarını, hayatta kalma mücadelesinden çok yapılan amfibik harekâtın öncü kuvveti olmaya hazırlandıklarını göstermektedir. Ne var ki Fransızlar silah yardımı yapmayı uygun görmemiş bir şafak vakti isyancıları gemilerle kaçırmışlardı. Ermenilerin Fransız donanmasına gönderdiği mektuplarda kurtarılmayı bekleyen 5000 kadar insandan bahsettikleri açıktır. Bununla beraber gemi ile Port Said'e gönderilenlerin sayıları daha azdır. 5 Eylül'de gerçekleştirilen bu kaçırma/kurtarma operasyonundan Cemal Paşa sonradan haberdar olmuş, kaçmalarına sebep olanların cezalandırılacağını merkeze rapor etmiştir. Bu da Ermenilerin iddia ettiği gibi kaçmadan önce şiddetli çatışmalar yaşandığı iddialarının doğru olmadığını göstermektedir.²⁶

Ermeniler ve Fransızlar kurtarılan Ermenilerin sayısı konusunda çelişkili açıklamalar yapmışlardır. Dağa çıkılmasından 53 gün sonra 6 gemi Ermenileri alıp Mısır'da Port Said limanında kendileri için hazırlanan kamplara

23 Beyoğlu, *Medine Müdafaaası ve Fahreddin Paşa*, 81.

24 NARA, 867.4016/386, 2.

25 Dilan, *Les Evénements Armeniens, Vol 1*, 278.

26 Acar, *Musa Dağı'nın Kayıp Ermenileri*, 152. Raporun tam metni için bkz. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 81 (Aralık 1982): 196.

götürmüştür.²⁷ Kahire'den Paris'e yazılan telgraflardan birinde Musa Dağı'ndan 3450 kişinin geldiği belirtilmektedir.²⁸ Buna karşılık Poghos Soupkoukian ki kurtarılanlar arasında idi 4,200 sayısını vermektedir. Sözde direnişi yönetenlerden Rahip Dikran Andreasian ise bu sayının 4,058 olduğunu söylemiştir. Daha güvenilir olduğunu düşündüğümüz Fransız kayıtları ise 4046 kişinin getirildiğini kaydetmektedir.²⁹ Fransa Dışişleri Bakanlığı ise 22 Eylül tarihinde kesin rakamı 4083 olarak açıklamıştır.

Sonuç: Musa Dağı 1915: Direniş mi İsyan mı?

Musa Dağı olayının komitacıların yönlendirmesi ve yönetmesi sonucu olduğunu ve burada amacın insanların tehcir yolunda öldürülmemeleri için canını kurtarmaktan ziyade isyana sevk etmek olduğu açıktır. Komitacılar uzun süre silahlanmış, lojistik destek kanallarını hazırlamış, dağa yığınak yapmış ve İtilaf donanmasının desteği ile Osmanlı ordusuna karşı Musa Dağı'nda savaşa girişmiştir. Burada komitacıların amacı İskenderun körfezine yapılmasını bekledikleri çıkartmaya zemin hazırlamak, Osmanlı ordusunu oyalamak ve zaman kazanmaktır. Başka bir deyişle canının derdine düşmüş masum insanların giriştikleri bir savunma/korunma eylemi olmadığı açıktır. Nitekim tanık ifadeleri okunduğunda Ermenilerin bir taraftan çıkartmayı beklerken diğer taraftan Çanakkale savaşlarından İtilaf Devletleri'nin zafer haberi beklediklerini öğrenmekteyiz.

Dolayısıyla eldeki kayıtlar ve arşiv belgeleri ışığında Musa Dağı Ermenilerinin devlete isyan ettiklerini belirtmek gerekir. Ayrıca İtilaf Devletleri'nin amfibik harekâtının aracı olmayı kabul etmeleri ve bu çıkartmaya zemin hazırlamak amacıyla olduklarından hareketle ihanetleri de sabittir. Bu nedenle Musa Dağı olayını savunma, direniş ve benzeri şekilde nitelendirmek doğru değildir.

Ermenilerin dağa çıkmaları sonrasında binlerce Osmanlı askerine karşı kahramanca direndiklerini anlattıkları hikâyelerin de abartılı olduğu açıktır. Osmanlı arşiv belgeleri olayın lokal kaldığını, yetkililerin isyancılara karşı daima barışçıl yaklaşıtlarını, teslim olmaya çağırdıklarını ve teslim olacakları inancıyla ciddi bir askeri harekâta girişmediklerini göstermektedir. Özellikle isyancılar arasında çok sayıda kadın ve çocuk olmasından dolayı ağır silahlarla bir tenkil harekâtından kaçındıkları da söylenebilir.

27 Dilan, *Les Evénements Arméniens, Vol 1*, 264. Şifreli telgraf Defrance'dan Dışişleri Bakanlığına 11 Eylül 1915. Ayrıca, Dilan, *Les Evénements Arméniens, Vol IV*, 4, 6.

28 Dilan, *Les Evénements Arméniens, Vol. II*, 199.

29 Minasian, *Musa Dagh*, 21; James Bryce and Arnold Joseph Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* (Tderon Pr, 2005), 527.

Yair Auron'un da doğru bir şekilde kaydettiği gibi Franz Werfel'in romanı bir tarih kitabı veya tarihi gerçekleri yazan bir eser değildir. Werfel edebi bir eser ortaya koymuştur.³⁰ Anlatılan hikâyede bazı gerçekler olduğu ve gerçek bir olaydan ilham alındığı doğrudur ve direnişçilerin tamamen öldüğü hikâyesi dünya kamuoyunda yankı yaratmıştır. Ama Werfel'in bunu bir pazarlama yöntemi olarak kullandığı not edilmelidir. Diğer taraftan yine bu amaca yönelik olarak Werfel'in Osmanlı kaynaklarına ve tanık ifadelerine göre 53 gün süren bir olayı "Musa dağında 40 Gün" şeklinde romanlaştırması da manidardır. Kirby'ye göre burada Werfel İncil'e dayalı kutsal bir ekleme yapmıştır. 40 rakamının hemen tüm inançlarda ayrı ve etkili anlamlara sahip olduğunun çok farkındaydı.³¹ Yine roman gerçek bir mekanda geçse de karakterlerin çoğu hayal mahsulü idi. Onun roman ile inşa ettiği direniş ve meydan okuma tarihi yaşanmışlıklarla hiç uyumlu değildi. Ama romanın ses getirmesi ve pazarlanması için bunların yapılması gerektiğine inanmıştır.³²

Sonuç olarak eldeki kaynaklar ışığında Edward J. Ericson'ın doğru bir şekilde tespit ettiği gibi Musa Dağı olayı bir isyan olarak adlandırılmalıdır. Ermeniler savaşmak için tepeden tırnağa silahlanmıştı ve Osmanlı ordusunun isyanı bastırmaya çalışması meşruydü. Soykırımlar üzerine araştırmalarıyla ünlü Donald Bloxham'ın bu olayı "tamamen savunma" olarak "pure self-defense" nitelendirmesi de bu nedenle kabul edilemez.³³ Bloxham Ermeni komitacıların önceden dağda yığınak yapmasını, silahlanmasını, dağda askeri nizam tesis etmelerini ve İtilaf Devletleri ile temaslarını göz ardı etmiş gözükmektedir.

Önemsiz bir ayrıntı imiş gibi gözükse de Osmanlı ordusunun isyancılara karşı şiddetli bir operasyona girişmemesi önemlidir. Osmanlılar için bu olay İstanbul'u rahatsız etmeye değmeyecek kadar mahalli idi. 53 gün dağda Osmanlı ordusunun çağrısına cevap vermeyen insanlar elbette bir gün teslim olacaklardı ve acelesi yoktu. Musa dağı Ermenileri evlerini terk ederek bir tehdit olmaktan çıkmışlardı. En sonunda da Fransız gemileriyle ülkeyi terk etmişlerdi. Tehcir kanununun varmak istediği hedefin ötesinde görev başarılmıştı.

30 Yair Auron, "The Forty Days of Musa Dagh: Its Impact on Jewish Youth in Palestine and Europe," in *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, düzenleyen R.G. Hovannisian (Detroit: Wayne State University Press, 1999), 147-164.

31 Rachel Kirby, *The Culturally Complex Individual: Franz Werfel's Reflections on Minority Identity and Historical Depiction in The Forty Days of Musa Dagh* (Lewisburg: Bucknell University Press, London: Associated University Presses, 1999), 105.

32 Kirby, *The Culturally Complex Individual*, 103 from Paul von Zsolnay, letter of 20 November 1933, cited in Artem Ohandjanian, "'Diese Sucht, zu erniedrigen...': Über Franz Werfel und Seinen Roman 'Die vierz Tage des Musa Dagh,'" *Die Horen Zeitschrift für Literatur, Grafik und Kritik* 35, no. 4 (1990), 159.

33 Donald Bloxham, "The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy," *Past & Present*, no. 181 (Kasım, 2003): 141-191.

Kaynakça

Arşivler

ATASE, BDHK, Folder: 2695, File 272.

BOA, DH. ŞFR, 488/76.

BOA, DH. ŞFR, 489/103.

NARA, 867.4016/386, 2

Kitap ve Makaleler

Acar, Ahmet. *Musa Dağı'nın Kayıp Ermenileri*. Gece Kitaplığı, 2016.

Auron, Yair. "The Forty Days of Musa Dagh: Its Impact on Jewish Youth in Palestine and Europe." In *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, düzenleyen R.G. Hovannisian, 147-164. Detrit: Wayne State University Press, 1999.

Beyoğlu, Süleyman. *Medine Müdafası ve Fahreddin Paşa*. İstanbul: Yeditepe Publ, 2018.

Bloxham, Donald. "The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy." *Past & Present*, no. 181 (Kasım, 2003): 141-191.

Bryce, James ve Arnold Joseph Toynbee. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*. Tderon Pr, 2005.

Dergisi, Askeri Tarih Belgeleri. No. 81 (1982).

Dilan, Hasan. *Les Événements Arméniens Dans Les Documents Diplomatiques Français 1914-1918, Vol. 1, 2, 4*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

Erickson, Edward J. "Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Counterinsurgency Operations – 1915." *Journal of Strategic Studies* 28, no. 3 (June 2005): 529-548.

Erickson, Edward J. "Captain Larkin and the Turks: The Strategic Impact of the Operations of HMS Doris in Early 1915." *Middle Eastern Studies* 46, no. 1 (2010): 151-162.

Feigl, Erich. *A Myth of Terror: Armenian Extremism, Its Causes and Its Historical Context*. Salzburg: Edition Zeitgeschichte, 1986.

Feigl, Erich. "Franz Werfel and 'The Forty Days of Musa Dagh': A Bestseller Serves as a Fake Bible." *Ermeni Araştırmaları*, no. 4 (Aralık 2001- Ocak-Şubat 2002).

Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture. "Sworn Statement of Albert J. Amateau on the allegations that Armenians suffered 'genocide' by the government of the Ottoman Empire." Erişim tarihi Ocak 6, 2021. <http://www.sephardicstudies.org/aa3.html>.

Güçlü, Yücel. *Armenians and the Allies in Cilicia 1914-1923*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2012.

Gürbüz, Sevgi Zübeyde. "History: Musa Dagh and Armenians." Erişim tarihi Ocak 6, 2021. <https://www.turkishnews.com/en/content/2009/10/14/history-musa-dagh-and-armenians/>.

Kirby, Rachel. *The Culturally Complex Individual: Franz Werfel's Reflections on Minority Identity and Historical Depiction in The Forty Days of Musa Dagh*. Lewisburg: Bucknell University Press, London: Associated University Presses, 1999.

Minasian, Edward. *Musa Dagh*. Cold Tree Pr, 2007.

Ohandjanian, Artem. "'Diese Sucht, zu erniedrigen... ' Über Franz Werfel und Seinen Roman 'Die vierz Tage des Musa Dagh.'" *Die Horen Zeitschrift für Literatur, Grafik und Kritik* 35, no. 4 (1990).

Stone, Norman. *World War One: A Short History*. UK: Hachette, 2009.

Malta: Sürgün mü, Yargılama mı?

Uluç GÜRKAN*

Giriş

İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı sonrasında, 1919'dan 1921'e kadar Malta adasında tuttuğu 144 Türk, sürgünde miydi yoksa yargılanıyor muydu? Malta belleklerimizde bir sürgün öyküsü olarak yer etmiştir. Ancak, bu doğru değildir. Türkler Malta'ya sürgüne gönderilmemişlerdi. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un sözleriyle, "Türkler Malta'ya yargılanıp cezalandırılmak üzere" gönderilmişlerdi. Olay İngiliz Ulusal Arşivinde de "Malta Tribunal" denilerek yargısal bir işlem olarak kayda geçirilmiştir. "Tribunal" sözcüğü özel bir mahkemeyi tanımlamaktadır. Bu, kanıt toplayan, şikâyet dinleyen bir temyiz mahkemesidir.

Malta yargılamasının hukuki dayanağı Sevr Antlaşması'dır. Sevr'in 226-230. maddeleri, "savaş" ve "katliam" suçlusu olduğu varsayılan Türklerin savaşın galipleri tarafından yargılanmalarını amirdir. Malta'da Sevr'in bu hükümleri yaşama geçirilmiştir. Sevr Antlaşması Osmanlı Devleti tarafından imzalanınca, Londra'daki İngiliz Kraliyet Başsavcılığı Ofisi Malta'da tutuklu bulunan Osmanlı yetkilileri hakkındaki "Ermeni katliamı" iddialarının soruşturmasını başlatmıştır. İki yılı aşkın süre her yola başvurulmasına karşın katliam kanıtı bulunamamış ve soruşturma "kovuşturmaya yer olmadığına" hükmedilerek sonlandırılmıştır. Kraliyet Başsavcılığının bu hükmü soykırım iddialarını boşa çıkartmaktadır. Ötesinde, Osmanlı Harp Divanı'nda işgal koşullarında verilen mahkûmiyet kararlarını da fiilen ortadan kaldırmaktadır.

Malta Yargılamasının hukuki dayanağını oluşturan Sevr Antlaşması, teslimiyetçi Osmanlı Devleti tarafından imzalanmış olmasına karşın, ulusal kurtuluş mücadelesini yürüten Ankara Hükümeti'nce tanınmamıştır. Bu nedenle, Malta'da İngiliz Kraliyet Başsavcılığı'nca yürütülen soruşturma Ankara'da yargılama olarak kabullenilmemiş, dolayısıyla Malta'daki Türklerin sürgünde oldukları varsayılmıştır. Malta'da İngiliz Kraliyet Başsavcılığı'nın yürüttüğü soruşturma, Sevr'i yırtıp çöp sepetine atan Lozan'dan iki yıl önce, açık anlatımıyla Sevr uluslararası hukukta geçerli bir antlaşma olarak kabul

---

* TBMM Eski Başkan Vekili

görürken gerçekleşmiş ve tamamlanmıştır. Dolayısıyla “Ermeni soykırımı” iddialarını çürüten hukuki sonuçları vardır ve de geçerlidir. Türkiye’yi ülkesi ve ulusuyla soykırımla suçlayanlar Malta’da yaşanan tarihi ve hukuki gerçekle yüzleşmek durumundadır.

İngilizlerin Malta Hayali

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul’u işgal eden İngilizler, potansiyel direnişçi olarak gördükleri İttihatçı kadroları tasfiye etmek amacıyla. Bu nedenle onları “savaş” ve Ermeniler başta olmak üzere “Hıristiyan katliamı” suçlusu ilan edip tutuklamaya başlarlar. Bir kısmını da gruplar halinde Malta’ya gönderirler. Malta’ya gönderilen Türklerin kurulacak uluslararası bir mahkemede yargılanmaları planlanmaktadır. Bu konu Ocak 1919’da Paris Barış Konferansı’nda gündeme alınmış, kovuşturma açılınca nasıl bir mahkeme kurulacağı da Milletler Cemiyeti’nde tartışma konusu olmuştur.

Osmanlı Divan-ı Harbi Örfi Mahkemeleri

İstanbul’da saltanatını İngilizlerin himayesinde sürdürmek isteyen Padişah Vahdettin, İngilizlerin İttihatçılara karşı harekete geçmesini kendisi için fırsata dönüştürmek ister. Hem muhaliflerinden kurtulmak hem de işgalci devletlere yaranmak kaygısıyla İttihatçıları “savaş” ve “Ermeni katliamı” suçlusu olarak yargılamak üzere Osmanlı Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerini kurar. İngilizler buna itiraz eder. Yargılamayı savaşın galibi olarak kendilerinin yapacağı söylenir. Ancak, Fransa yargılamaların İstanbul’da Osmanlı mahkemelerince yapılmasından yanadır. İngilizler, istemeyerek de olsa Malta planını askıya almak zorunda kalır. Ancak Malta’ya gönderilmiş olan Türkler orada tutulur, geri yollanmaz.

Osmanlı Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemeleri yargılamaları adil değildir. Kararları için temyiz yolu açık değildir. Ötesinde, yargılamalar devam ederken, yargılananların “savunma yapma ve avukat tutma hakkı” da kaldırılır. Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey ile Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey böylesi sözde yargılamalar sonunda idam edilirler. Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Nazım Bey gıyaplarında idama mahkûm edilirler. Diğer yargılananlara da uzun süreli hapis cezaları verilir. Kemal Beyin idamı geniş halk kitlelerinde öfke yaratmıştır. İzmir’in Yunanistan tarafından işgali ile bu öfke iyice büyür. Geniş katılımlı protesto gösterileri düzenlenir.

Yargılama Değil, Maskaralık

Protesto gösterileri İngilizleri rahatsız eder. Kısa bir süre öncesine kadar kararlarını alkışladıkları Divan-ı Harbi-i Örfi Mahkemelerinin adil olmadığından söz etmeye başlarlar. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 1 Ağustos 1919'da Londra'ya gönderdiği raporunda, "Mahkeme süreci hem bizim hem de Türk Hükümeti'nin itibarını zedeleyen bir maskaralığa dönüşmüştür" der. İstanbul'a Amiral Calthorpe'un yerine atanan Amiral John de Robeck de benzeri düşüncededir. O da Divan-ı Harbi yargılamalarını "başarısız" bulur. Varılan bulgular için de "kat'i surette dikkate alınamaz" der.

Temyiz Yolu

Divan-ı Harbi maskaralığı, 17 Ekim 1920'de Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifası ile sonlandırılır. Tevfik Paşa'nın yeni hükümeti, İngilizlerin de onayıyla Divan-ı Harbi kararları için yeniden yargılama ve temyiz yolunu açar. Hafif cezalarda temyiz başvuru üzerine yapılacaktır. İdam, müebbet ve kürek gibi ağır cezalarda ise başvuru olmaksızın yeniden yargılama olacaktır.

Ağır cezalar için öngörülen yeniden yargılama uygulaması, hukuk dilindeki ifadesiyle "iade-i muhakeme" sürecidir. Bunun anlamı, "mahkemece verilip kesinleşen hükümde hukuksal hatanın yapıldığının bilahare tespit edildiği"; dolayısıyla "Divan-ı Harbi kararlarının yok hükmünde olduğu" ve "adil bir yeniden yargılamanın yapılacağı" özetindedir.

Hafif cezalarla ilgili bütün temyiz yargılamalarında mahkûmiyet kararları bozulmuş ve beraat kararları verilmiştir. Ancak, ağır cezaları için öngörülen yargılamanın yenilenmesi için herhangi bir Osmanlı mahkemesi kurulmamıştır. İngiltere yeniden yargılamayı kendisi üstlenir. Bu nedenle, Divan-ı Harbi mahkemesinin ağır cezaya hükmettiği İstanbul'daki tutuklu Türkler de yeniden yargılanmak üzere Malta'ya götürülür.

Kanıt Yok, Hukuki Dava Açılmaz

Malta'daki yeniden yargılama sürecini İngiliz Kraliyet Başsavcılığı yürütür. Başsavcılık iki yılı aşkın süre, Malta'daki Türkler hakkında "Ermeni katliamı" suçuyla dava açılması için kanıt toplamaya çalışır. Yeniden yargılaması yapılacak Osmanlı Harp Divanı'nda son derece ağır cezalara hükmedilmiştir, ama bu cezalar hukuken geçerli kanıtlara dayandırılmamıştır. Her yola başvurulur...

Tehcir belgeleri gemilerle Londra'ya taşınır. İngiliz diplomatları Amerikan arşivlerini tarar. Halen soykırım iddialarının ana referansı olan Mavi Kitap, Morgenthau'nun Anıları, Andonian Belgeleri gibi kitaplar Başsavcılık Ofisi'nde gözden geçirilir. Ancak, katliam iddialarını destekleyici hiçbir kanıt bulunamaz. Başsavcılık bu durumda hiçbir Türk aleyhine dava açılmayacağını 20 Mayıs 1920'de İngiliz Hükümeti'ne bildirir.

Siyasi Dava Açılışın

İngiliz Hükümeti büyük bir hayal kırıklığı yaşamaktadır. Dışişleri Bakanı Lord Curzon adına Başsavcılığa bir yazı gönderilir. Bu hem hukuken hem de siyaseten skandal bir yazıdır. Yazıda, Malta'daki Türklerin yargılanıp cezalandırılmalarının İngiliz Hükümeti için önemli bir prestij sorunu olduğu belirtilir. Bu nedenle Başsavcılıktan, eğer hukuki bir dava açılmıyorsa “makul şüphe (İng. reasonable prospect)” üzerinden siyasi bir dava açılması istenir. Siyasi dava açılması istenen 42 Türkün adının bulunduğu bir liste de bu yazıya eklenmiştir.

Takipsizlik Kararı

Kraliyet Başsavcılığı, “makul şüphe” üzerinden siyasi dava açılmasını reddeder. 29 Temmuz 1921'de de “kovuşturmaya yer olmadığı” özetindeki “takipsizlik” hükmünü hükümete bildirir. Burada, Malta'daki Türk tutuklular hakkında “yapılan suçlamaların mahkûmiyetlerine esas olacak yeterli kanıtlarla desteklenmediğini, desteklenme olanağının da kalmadığı” vurgulanır. Soruşturma dosyası da “eldeki belge ve bilgilerin suçlamalar için hukuk mahkemesinde kanıt değeri taşımayacağını, dolayısıyla suçlamaların inandırıcı kanıtlarla desteklenmesine kadar kimsenin bir hukuk mahkemesi önünde cezalandırılmasının güvencesinin verilemeyeceği” gerekçesiyle kapatılır.

Yargılama Süreci

1919-1921 yıllarında İngiliz Kraliyet Başsavcılığı'nın Malta soruşturması, 1919 Osmanlı Harp Divanı Mahkemesi'ndeki “Ermeni kırımını” yargılamasının iade-i muhakemesi kapsamında gerçekleşmiştir. İngilizler, yeniden yargılamanın Osmanlı mahkemesinde yapılması halinde kararın bu kez beraat olacağı kaygısıyla yargılamayı kendisi üstlenmiştir. Paris Konferansı kararları temelinde, Sevr Antlaşması'nın 226-230. maddelerinin de bu yetkiyi içerdiğini belirtmiştir.

Ermeni soykırımı lobisi, “temyiz mahkemesi kurulmadı,” dolayısıyla Osmanlı Örfi Mahkemesi’nin kararlarının geçerliliğini koruduğu savı iki nedenle geçersizdir:

1. Ağır cezalar için verilen öngörülen temyiz değildir, iade-i muhakemedir. Bunun anlamı, Divan-ı Örfi kararlarının yok hükmünde olduğudur.
2. İade-i muhakeme Osmanlı mahkemesinde yapılmamıştır, ancak Osmanlı Devleti Sevr’i imzalandığı için bu yetkiyi savaşın galiplerine devretmiştir. Onlar da bu süreci Malta’da başlatmıştır.

Uluslararası Yargı

“Ermeni soykırımı” iddialarını “inkâr edilemez bir gerçeklik” olarak dayatmaya dönük baskılar uluslararası yargı organlarını etkilememiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Uluslararası Adalet Divanı (UAD), Avrupa Adalet Divanı (AAD) ile Fransa Anayasa Komisyonu ve İspanya Anayasa Mahkemesi gibi belirleyici uluslararası yargı organlarının ilgili bütün kararları Türkiye’nin lehinedir. “Soykırım” tartışmalarında uluslararası yargı organlarıncı Türkiye’nin haklı bulunması tesadüf değildir. Bu kararlar, “soykırım” iddialarının doğru olmadığını kanıtlayan tarihi ve hukuki gerçeklere dayalıdır.

AİHM ile Fransa Anayasa Komisyonu ve İspanya Anayasa Mahkemesi, “Ermeni soykırımı yoktur” demenin yasayla yasaklanmasını ve bunu diyenlerin cezalandırılmasını “düşünce özgürlüğü ihlali” saymıştır. UAD da “yabancı ülkelerdeki yerel mahkemelerin başka ülkeleri yargılamalarının uluslararası hukukun ihlali anlamına geldiğine” dikkat çekmiştir.

Hukuk ve Siyaset

AAD, “Ermeni soykırımını tanıyan” parlamento kararlarının “siyasi nitelik taşıdığına, hukuki alanda hiçbir geçerliliği bulunmadığına” hükmetmiştir. AAD’nin “Ermeni soykırımı” iddialarıyla ilgili kararı, bu konuda herhangi bir parlamentoda, sözde akademik bir çalışmada ya da tarih komisyonu toplantılarında hüküm verilemeyeceğini, soykırım kararının ancak yetkili mahkemelerce verilebileceğine ilişkindir. AAD, 2003 ve 2004 yıllarında, Avrupa Parlamentosu’nun “Ermeni soykırımı” tanımış bulunmasını “siyasi nitelik taşıyan, hukuki alanda hiçbir geçerliliği bulunmayan bir adım” olduğunu belirtmiştir. Avrupa Parlamentosu’nun AB üyeliği için “soykırımı tanıma” şartı koşması nedeniyle Türkiye’ye “aday üyelik statüsü”

verilemeyeceğini iddia eden davacıların iddialarını “uluslararası hukuk açısından geçersiz” saymıştır.

AAD’nin kararı, parlamentoların Ermeni soykırımını tanımalarının ya da kimi siyasiler ile sözde akademisyenlerin açıklamalarının siyasi sonuçları olsa da hukuki olmadığını, tarihi gerçeklerle de uyuşmadığını ortaya koymaktadır. AAD’nin kararları Avrupa Birliği üyesi ülkeler için bağlayıcıdır. Uluslararası yargının bağlayıcı kararlarına karşın Türkiye’nin din temelli ırkçı önyargıları ve nefreti yansıtan siyasi hamlelerle soykırımcı olarak suçlanması, Hitler’in hayaletinin Batı dünyasını etkilemeye devam ettiğini göstermektedir.

Soykırım Hukuki Bir Kavramdır

Soykırım hukuki bir kavramdır. 1948 Birleşmiş Milletler (BM) Soykırım Sözleşmesi’nde “uluslararası suç” olarak tanımlanmış ve yargılama esasları belirlenmiştir. Soykırım iddialarının bu temelde, BM Soykırım Sözleşmesi’nde belirlenen düzenlemeler çerçevesinde tartışılması gerekir. 19 maddelik BM sözleşmenin 2’nci maddesi soykırım suçunu maddi unsurunu tanımlamaktadır:

Ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel bir grubu, kısmen ya da tamamen ortadan kaldırmak amacıyla” yapılan “öldürme, ciddi fiziksel ya da zihinsel zarar verme, grubun ortadan kalkmasına yol açacak koşulları kasıtlı olarak yaratma, grup içinde doğumları önleme, gruptaki çocukları başka bir gruba transfer etme eylemleri...

Bu bağlayıcı bir tanımdır. Anlamı ve kapsamını kimse keyfi olarak ne genişletebilir ne de daraltabilir.

Suçun Manevi Unsuru

Soykırım suçu için maddi unsurun varlığı tek başına yeterli değildir. Manevi unsur, açık anlatımıyla suç işleme kastı da gereklidir. Soykırım suçunu uluslararası bağlamda özel bir suç yapan bu manevi unsurdur. Suçun manevi unsuru “bir ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel grubu ortadan kaldırmak” kastıdır. Hukuk literatüründe “dolus specialis” denilen özel kasıt, soykırım suçlamalarında mutlaka aranmaktadır.

Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna davasında verdiği kararda, bir eylemin soykırım olarak tanımlanması için “ayrı bir zihinsel ögenin bulunmasının gerektiğini” özellikle vurgulanmıştır. Bu zihinsel öge, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Kupreškić davasında da “bir grubun tamamen

veya kısmen yok edilmesi kastının olması gerektiği” açıklamasıyla yer almıştır. Ermeni soykırımını iddialarının dayandırıldığı 1915 tehcirinin böyle bir kastının olmadığı, tam aksine Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin gözetilmesini öngördüğü, başta dönemin Birleşmiş Milletleri olan Milletler Cemiyeti kayıtları olmak üzere çok sayıda kaynak tarafından belgelendirilmiştir.

Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri

1915 olaylarında soykırım suçunun vazgeçilmez ögesi olan kasıt unsurunun Osmanlı Devleti’ne yüklenemeyeceği, dönemin Birleşmiş Milletleri olan Milletler Cemiyeti kayıtlarında özellikle vurgulanmıştır. Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Sör Eric Drummond, 1 Mart 1920 tarihindeki sözlü notasında Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu’da yaşananlarla ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Türkiye’de azınlıklar merkezi Türk Hükümeti’nin kontrolü dışındaki başıbozuk çeteler tarafından baskılanmıştır. Katliamlar da bu çeteler tarafından gerçekleştirilmiştir.

1915-1916 Osmanlı Yargılamaları

1915-1916 Osmanlı Yargılamaları, tehcir uygulamasının Osmanlı Devleti tarafından Ermenilerin yok edilmesi kastıyla organize edilmiş bir eylem olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Tehcir yolunda yaşamını yitiren Ermenilerle ilgili haberler ve bazı Ermeni kabilelerinin saldırıya uğraması, Osmanlı hükümetini harekete geçirmiş ve bu olayların soruşturulması, sorumluların yargılanması için dönemin İçişleri Bakanı Talat Paşa’nın talimatıyla 12 Harp Divan-ı kurulmuştur. Bu mahkemelerde, savaş bütün şiddetiyle devam ederken Osmanlı Devleti kendi askerlerini, bürokratlarını ve yurttaşların, toplam 1.673 kişiyi, 1915 tehcirinde Ermenilerin zarar görmesine yol açtıkları gerekçesiyle yargılamış ve cezalandırmıştır. Savaş koşullarında böylesi bir yargılamanın dünya tarihinde başka bir örneği yoktur. Hukuk fakültelerinde “savaş hukuku” derslerinde ele alınacak önemdedir. Ötesinde, bu yargılamanın kast unsurunun Osmanlı Devleti’ne yüklenemeyeceğini ortaya koyduğu gibi, “soykırım” iddialarını kökten çürüten hukuki sonuçları vardır. Malta’daki İngiliz Kraliyet Başsavcılığı soruşturması BM Soykırım Sözleşmesi’nin “yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi” adresine denk düşerken, 1915 Osmanlı Divan-ı Harbi Mahkemeleri, BM Soykırım Sözleşmesi’nde öngörülen “suçun işlendiği ülkedeki yetkili bir mahkeme” adresinin karşılığıdır.

Savaş Trajedisi

İslam tarihi ve Ortadoğu çalışmalarıyla ünlü Amerikalı tarihçi Prof. Dr. Bernard Lewis 1915 olaylarını “savaş trajedisi” olarak nitelendirirken, Osmanlı Devleti’nin Ermenileri yok etmeyi planlamadığını özellikle vurgulamaktadır:

Ermenilere olanlar, Türklere karşı silahlı ayaklanmalarının sonucudur... Bununla Almanya’daki Holokost arasında paralellik kurmak saçmalaktır... Almanya’da Yahudiler silahlanıp ayaklanmış değildir.

Bernard Lewis, Osmanlı Devleti’ne isyan eden ve doğuda Osmanlı topraklarını işgal eden Rusların safında savaşa katılan Ermenilerin diğer bağımsızlık hareketleriyle kıyaslandığında Türkler için “ciddi bir tehdit” olduğunu da belirtmektedir:

Türkler, fethettikleri Sırp, Bulgar, Arnavut ve Rum ülkelerinden isteksiz de olsa vazgeçebiliyorlardı çünkü sonuçta uzak olan illerden vazgeçiyorlardı ve devletin sınırlarını ‘kendi evlerine’ yaklaşıyorlardı. Ermeniler ise, Türklerin anavatanlarının üzerinde yaşıyorlardı.

Bu topraklardan vazgeçmek, devleti küçültmek ile değil, devletin parçalanması ile eşanlamlıydı.

Ölüme Gönderilenler

Yüz binlerce Ermeni’nin yaşamını, Rus, Fransız ve İngiliz orduları safında Osmanlı Devleti’ne karşı savaşırken yitirdiği Milletler Cemiyeti kayıtlarına da girmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nda toprağını yitirenler için yaptığı çalışmalar nedeniyle Nobel Barış Ödülü almış olan Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiseri Fridtjof Nansen’in bu konuda Milletler Cemiyeti’nin 21 Eylül 1921 tarihli 16. oturumunda yaptığı açıklama oldukça çarpıcıdır:

(...) Savaş sırasında... Müttefik Batılı ülkeler Ermenilere, ‘Türklere karşı bizimle birlikte savaşsanız ve savaş başarıyla lehimize sonuçlanırsa, size bir ulusal yurt, özgürlük, bağımsızlık vereceğiz’ dediler. Ermeniler Müttefik Güçler için savaştılar. 200 bin gönüllü yaşamını bu anlaşma için feda etti. Fakat mütareke imzalandığında ve barış sağlandığında Ermenilere verilen söz unutuldu. Sorun şimdi bu parlamentonun önüne getirilmiş bulunuyor. Sadece bir kere değil, değişik yıllarda üç kere... Burada defalarda Ermenilerin ulusal vatana kavuşturulmasına ilişkin sayısız önerge kabul edilmiştir.

Dönemin Birleşmiş Milletleri olan Milletler Cemiyeti'nin bu belgesi, "soykırıma uğradı, ölüme yürütüldü" denilen 200 bin Ermeni'nin aslında Batılı müttefiklerce savaştırılarak ölüme gönderildiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca, 200 binden fazla Ermeni de 1915-1917 arasında Rusların kontrolünde Doğu Anadolu'dan Kafkaslara göç etmiştir. Bu konuyla ilgili bir ABD Kongre kararında (Temsilciler Meclisi- Senato ortak kararı) Kafkaslara göç eden Ermenilerin sayısı 500 bin olarak tahmin edilmiştir. Böylece, 1918 itibariyle bağımsızlığını ilan etmiş olan Ermenistan Cumhuriyeti'nde Ermeni nüfus 885 bine yükselmiştir. Ancak, 1920 yılında ise Ermeni nüfus 690,5 bine düşmüştür. Savaş yıllarında ve hemen sonrasında Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki Ermeni nüfusun azalması, açlık ve hastalıklar nedeniyledir.

Kaçaznuni'nin İtirafı

Ermenilerin isyanı, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin dağılmasından sonra Ermeni Devrimci Federasyonu tarafından kurulan hükümetin ilk başbakanı Ovan Kaçaznuni tarafından da doğrulanmıştır. Kaçaznuni, 1923 yılında Bükreş'te yapılan Taşnak Partisi toplantısında sunduğu raporda, 1915-1919 döneminde yaşananları bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermiştir. Ermeni gönüllü silahlı birliklerinin Müslüman nüfusu katlettiğini itiraf eden Kaçaznuni, Türkiye'nin savunma içgüdüleriyle hareket ettiğini ve tehcir kararının amacına uygun olduğunu belirtmiştir.

Tehcirin Askeri Nedenleri

Osmanlı Devleti'nin tehcir kararı, Amerikalı tarihçi Edward J. Erickson'un sözleriyle, "Ermenileri yok edilmesini amaçlamaz... Askeri tehdit oluşturan Ermenilere karşı savaş koşullarında askeri gereklilikle alınmış bir karardır." Birinci Dünya Savaşı başlayınca isyan eden on binlerce Ermeni gönüllü Rusya'nın yanında Osmanlı topraklarının işgaline katılmıştır. Ermeni çeteleri cephe gerisinde de Osmanlı Ordusu'nun ikmal yollarını kesen, haberleşmesini engelleyen çok sayıda silahlı eyleme kalkışmıştır. Savaş gücü zayıflayan Osmanlı Devleti için tehcir, cephe gerisinin güvenliğini sağlamanın askeri gerekliliği olmuştur. Savaş koşullarında askeri gereklilikle sivil halkın yerlerinden alınarak başka bir yere taşınması, 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 ek protokolleriyle düzenlenen günümüz savaş hukukunda da öngörülmüştür.

Atatürk'ün Değerlendirmesi

Atatürk 26 Şubat 1921'de Amerikalı gazeteci Clarence K. Streit'e şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Düşmanca mübalağalar dışında Ermenilerin tehciri aslında şudur: Rus Ordusu 1915'te büyük taarruzunu başlattığında Çarlığın hizmetindeki Taşnak Komitesi, askeri birliklerimizin gerisinde bulunan Ermeni ahalisini isyan ettirmişti. Eli silah tutabilen bütün Ermenileri saflarına katmıştı.

Düşmanın sayı ve malzeme üstünlüğü karşısında çekilmeye mecbur kaldık. İki ateş arasında kalmıştık. İkmal ve yaralı konvoylarımız katlediliyor, köprüler ve yollar tahrip ediliyordu.

Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan ekserisi şayet İtilaf Devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi evlerine dönmüş olurlardı.

Soykırım Gerçek Kişi Suçu

BM Soykırım Sözleşmesi'nin bir önemli düzenlemesi 4. maddesidir. Bu maddeye göre soykırım suçu tüzel kişilere değil, gerçek kişilere yöneltilebilir.

(Madde 4)- Soykırım suçunu veya üçüncü maddede gösterilen fiillerden birini işleyen kişiler, anayasaya göre yetkili yöneticiler veya kamu görevlileri veya özel kişiler de olsa cezalandırılır.

Bu madde uyarınca, ülkesi ve ulusuyla bir devletin topluca ve kurumsal olarak soykırımla suçlanması hukuki değildir. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı'nda gerçekleştirilen Yahudi Soykırımı için Almanya ya da Alman halkı değil, Hitler ve diğer Nazi liderleri; eski Yugoslavya'daki katliamlar için Sırbistan ya da Sırbistan halkı değil kimi Sırp liderler ve komutanlar suçlanmaktadır. Bu hukuki gerçekliğe karşın, "Ermeni soykırımı" suçlamaları genelde gerçek kişilere değil, ülkesi ve ulusuyla Türkiye'ye yöneltilmekte, doğrudan Türk ulusu hedef alınmaktadır. "Ermeni soykırımı" iddialarının ülkesi ve ulusuyla Türkiye'yi hedef alması çifte standarttır ve "Nefret Söylemi (İng. Hate Speech)" suçu özelliğindedir.

Çifte Standart

Soykırım suçlamaları, BM Soykırım Sözleşmesi uyarınca gerçek kişilere yöneltilirken, Ermeni soykırımı denince Türkiye'nin ve Türk ulusunun hedef alınması çifte standarttır. Ötesinde, başta Ermeniler, Türk ve Müslüman olmayanlara karşı sergilenen duyarlılığın Türk'ü ve Kürt'üyle Müslümanlar için gösterilmiyor olması bu çifte standardın ırkçı bir yaklaşımla sergilendiğini ortaya koymaktadır.

Hiç kuşkusuz, savaş yıllarında Anadolu Ermenileri acı çekmiştir. Ancak, Müslümanlar ve Yahudiler de benzer acıları yaşamıştır. Can kayıpları da bol sıfırlı rakamlardadır. Ancak, Ermenilerin acısını soykırım olarak tanımlayanlar Müslümanların acıları konusunda üç maymunu oynamaktadır. Başta ABD ve Fransa, bu konuda ulusal arşivlerinde bulunan belgeleri görmezden gelmektedir.

ABD Ulusal Arşivi

ABD Ulusal Arşivi'nin görmezden gelinen belgeleri, Türkleri Ermenileri katletmekle suçlayan ve bu konuda bir de kitap yazan İstanbul'daki ABD Büyükelçisi Morgenthau'nun yerine atanan Amiral Bristol'e aittir. Amiral Bristol, Amerikan Yabancı Misyon Komiserleri İdare Heyeti'ne 28 Mart 1921'de yazdığı mektupta, Türklerin “Ermeni kırımı” yaptığı yolundaki raporlar ile haberlerin “kesinlikle yanlış” olduğunu bildirmiş ve Ermenilerin Türk, Kürt ve Tatarlara karşı zorbalıklarıyla ilgili örneklere yer vermiştir.

Bu konuda iki çarpıcı belge özellikle dikkat çekmektedir:

1. Niles & Sutherland Raporu: “İlk başta bize anlatılanları inanılmaz buluyorduk, ama... sahadaki somut kanıtlar bizi ikna etti. Önce Ermeniler çok sayıda Müslümanı katletmişti...” (ABD Ulusal Arşivleri Ref. 184.021 / 175- İstanbul, 16 Ağustos 1919)
2. Kongre Raporu 266 – Amerika'nın Ermenistan Misyonu: “Birlik komutanlarının emirleriyle Ermenilerin Müslümanları yok etmek amacıyla operasyonlar yürüttüğünü kadar çok biliyoruz. Bu emirlerin kopyaları gözümüzün önünde...” (ABD Kongre Raporu 266, 13 Nisan 1920, oybirliğiyle onaylandı)

Nefret Suçu

“Soykırım” tartışmalarında suçun failini “gerçek kişilerde” değil; bir ulus, bir halk ya da bir ülke, bir devlette aramak olayın hem hukuksal hem de tarihsel

zeminde çarpıtılması anlamındadır. Türkiye ve Türk ulusuna karşı yöneltilen “soykırım” suçlamaları, bu bağlamda düşmanlık duygularını tetikleyen “nefret söylemi (İng. hate speech)” odaklı asılsız bir papağan ezberine dönüşmüştür. Böylesi bir suçlama, kendisi olarak suçtur. “Belli bir gruba karşı düşmanlık duygularını tetikleyen önyargılı ve ayrımcı bir dil kullanılması” biçiminde tanımlayabileceğimiz nefret söylemi, en az “soykırım” suçu kadar ağır bir insanlık suçudur.

İddialar ve Gerçekler

Soykırım iddialarının hukuk dışı bir çifte standarda ve Türkiye’ye karşı nefret söylemine dönüşmesinin hem zamanlaması hem de nedenleri üzerinde özellikle durulmalıdır. “Ermeni soykırımı” iddiaları tarihi ve hukuki gerçeklere dayanmamaktadır. Bu nedenle, 1990’lı yıllara gelinceye kadar fazlaca dillendirilmemiştir. Bu iddia, 1990’lı yıllarda, neoliberal küresel kapitalizmin yükselişiyle birlikte, deyim yerindeyse “raftan indirilmiş” ve ilk Batılı ülke parlamentolarında gündem olmuştur. Türkiye aleyhindeki, 32 ülke ve iki uluslararası kuruluş tarafından alınan 58 kararın 51’i, Sovyet sisteminin çökmesi ve Çift Kutuplu Dünya Düzeninden ABD egemenliğindeki Tek Kutuplu Yeni Dünya Düzenine geçilmesi sonrasında alınmıştır. Bu gelişme tesadüf değildir. Yeni Dünya Düzeni, Prof. Samuel Huntington’un din eksenli “Medeniyetler Çatışması” tezi doğrultusunda kurgulanmıştır. Buna göre, bir Hıristiyan medeniyeti olan kapitalizmin düşmanı, artık kapitalizm değil, İslam’dır. Türk-Ermeni çatışmaları da bu düşmanlığın tarihsel örneğidir.

Medeniyetler Çatışması

“Ermeni soykırımı” iddiaları, din eksenli “Medeniyetler Çatışması” temelli Yeni Dünya Düzeni ile bütünleşmiş ve uluslararası bir boyut kazanmıştır. Geçmişe ait tarihi ve hukuki bir hesaplaşma olmaktan çıkmış, güncel politikaya dönüşmüştür. Türkiye’ye “İslam’ın bekçiliği” rolünü biçen “Medeniyetler Çatışması” tezi, 11 Eylül 2001 İkiz Kule saldırıları sonrasında ABD’nin resmi dış politikası olmuştur.

Yetkili Mahkeme

Türkiye’yi hedef alan Ermeni soykırımı iddialarının hiçe saydığı BM Sözleşmesi’nin bir diğer düzenlemesi 6. maddedir. Bu maddeye göre, soykırımı ancak yetkili mahkemeler usulüne uygun bir yargılama ile karar verebilir:

(Madde 6)- Soykırım fiilini veya üçüncü maddede belirtilen fiillerden birini işlediğine dair hakkında suç isnadı bulunan kişiler, suçun işlendiği ülkedeki Devletin yetkili bir mahkemesi veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan Sözleşmeciler Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından yargılanır.

BM Soykırım Sözleşmesi, soykırım suçunun varlığı ya da yokluğu konusunda karar verecek yetkili mercii “yargı organları” olarak belirlemektedir. Yetkili yargı organlarını da “suçun işlendiği ülkedeki yetkili bir mahkeme” ve “yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi” diye tanımlanmaktadır. Malta’daki İngiliz Kraliyet Başsavcılığı soruşturması BM Soykırım Sözleşmesi’nin “yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi” adresine denk düşerken, 1915 Osmanlı Divan-ı Harbi mahkemeleri, BM Soykırım Sözleşmesi’nde öngörülen “suçun işlendiği ülkedeki yetkili bir mahkeme” adresidir.

İngiliz Hükümeti’nin Tutumu

Soykırım senaryosunu değiştirecek bir önemli olgu da 1915 olaylarının en yakın tanığı, Osmanlı arşivi dahil ilgili bütün dokümanları elinde tutan İngiltere’nin, bu olayların soykırım olmadığı yolundaki kararlılığıdır. İngiliz Hükümetleri, 1915 olaylarının “1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi’nde tanımlanan biçimiyle soykırım olmadığını” belirtmektedir. “Ermeni soykırımı” iddialarının Batılı ülkelerce birbiri ardına kabul edildiği günlerde, benzeri bir kararı alması İngiltere’den de istenmiştir. Devlet Bakanı Barones Ramsey, “Osmanlı Devleti’nin Ermenileri yok etmek için özel bir karar aldığı ve uyguladığı yolunda kanıt bulunmadığı” gerekçesiyle hükümeti adına bu istemi reddetmiştir.

Soykırım lobisi, 27 Ocak 2001’de Londra’da düzenlenen Holocaust (Yahudi Soykırımı) anma törenlerinin “Ermeni soykırımı” iddialarını da kapsamını önermiştir. İngiltere Bayındırlık ve Çevre Bakanı Beverly Hughes, 22 Ocak 2001’de, Hükümet Sözcüsü Barones Scotland 7 Şubat 2001’de bu öneriyi şöyle yanıtlamıştır:

Bir süre önce İngiliz Hükümeti Ermeni iddiaları konusunda sunulmuş olan delilleri gözden geçirdi. 1915 ve 1916’da meydana gelmiş olan olayların belgelerini inceledi. Bu olayların 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi’nde tanımlanan biçimiyle soykırım olmadığını karar verdi. Bu İngiliz Hükümetinin tutumudur ve değişmeyecektir.

İngiliz Hükümetlerinin incelediği belgeler Malta Yargılamasının İngiliz Ulusal Arşivindeki dosyasıdır.

Malta'yı Sulandırmak

Malta Yargılaması, Ermeni soykırımını iddialarını hem tarihi hem de hukuki olarak yalanlamaktadır. Soykırım lobisi bu nedenle seferber olmuş, Malta gerçeğini sulandırmaya çalışmaktadır. Malta'da “katliam olmadı” denilmediği; Kurtuluş Savaşı güç kazanınca İngilizlerin Ankara ile uzlaşmak için soruşturmayı sonlandırarak esir değişimine gittiği; Fransa'nın karşı çıkması ve Lozan'da af getirilmesi nedenleriyle yargılama yapılmadığı; mahkeme kurulsaydı Malta'daki Türklerin “savaş suçlusu” ilan edilecekleri savlanmaktadır.

Malta Yargılaması, İngiliz Kraliyet Başsavcısı kanıt olmadığı için 29 Temmuz 1921 günü verdiği “takipsizlik” kararı ile sonlandırılmıştır. Bu karar, Kurtuluş Savaşı'nın güç kazandığı değil, en zor durumda olduğu, Yunan top seslerinin Ankara'da duyulduğu günlere denk gelmektedir. İngiltere o günlerde Ankara ile uzlaşmanın değil, sömürgesi Hindistan'dan asker toplayıp çökertmenin peşindedir.

Malta Lozan'dan iki yıl önce sonlanmıştı. Malta'yı Lozan'ın af hükümleriyle ilişkilendirmek tarihte zaman yolculuğu yapmaktır. Fransa, Malta soruşturmasına değil, 1919 Osmanlı yargılamaları öncesindeki yargılama girişimine karşı çıkmıştır. Esir değişimi de “takipsizlik” kararı ile Kraliyet Başsavcılığı'nın İngiliz Hükümeti'ne Malta'daki Türklerin artık tutuklu değil “siyasi rehine” olduklarını bildirmesi üzerine yapılmıştır.

Tarihi ve Hukuku Çarpıtmak

Soykırım lobisi, Malta bozgununu sulandırarak aşamayınca, bu gerçeği görmezden gelmeye kalkışmıştır. Aynı zamanda, 1919 Divan-ı Harb-i kararlarının “iade-i muhakeme” düzenlemesiyle “yok” hükmünde olduğunu da gizleme yoluna başvurmuştur. Böylece, işbirlikçi Damat Ferit Hükümeti'nin işgal yıllarında kurduğu “Divan-ı Harb-i Örfi” Mahkemeleri'nin “Ermeni soykırımını” tanıyan kararlar olduğu, bu kararların BM Sözleşmesine uygun olduğu yalanına sığınmıştır. Bu konuda acı olan, Türkiye'de bir vakıf üniversitesinin bu yalana ortak olması ve soykırım lobisinin bu propagandasını basmasıdır.

Türkiye'deki Taraftarlar

Ermeni soykırım lobisinin, Malta'yı sulandırma çabaları maalesef Türkiye'de de taraftar bulmaktadır. Hem de...

Diyorlar ki, “hukuksal gerçek’ denilen şey, kesinleşmiş yargı kararıdır. Mahkeme kararı kesinleşir ise hukuksal gerçeğe dönüşür. Oysa Malta’da mahkeme kurulmamıştır ve bir hüküm verilmemiştir. Dolayısıyla tezimize destek olacak kesinleşmiş bir hüküm yoktur.”

Bir de şunu ekliyorlar:

Malta belgeleri 23 Ekim 1921 tarihinde Ankara Hükümeti ile İngilizler arasında varılmış bulunan tüm İngiliz esirlere karşı, tüm Malta sürgünlerinin takas edilmesi konusundaki anlaşma (düzenleme) önemlidir. (İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivi 371/6504; 371/6505/E11192 Sh.100,371/7882/ E4425 yaprak 182)

Bu konuda İngiliz Parlamentosundan gelen “tek bir İngiliz esirinin bile bir gemi dolusu Türk’le takas edilebileceği” yolundaki baskının rol oynamadığı belgelerde kayıtlıdır...

Makyevelist takas düzenlemesi bizim tezimize ek bir ağırlık sağlamaz.

Hukuki Gerçek

Öncelikle, esir değişimi Makyevelist bir takas düzenlemesi değildir. Ötesinde, Malta’da mahkemenin kurulmamış olması kesinleşmiş yargı kararının olmadığı anlamına gelmemektedir. Bunu anlamak için tarih ve hukuk bilgilerimizi tazelememiz gerekiyor. Önce Kraliyet Başsavcılığı’nın takipsizlik kararı ile esir değişiminin tarihlerini anımsayalım. Takipsizlik kararı 29 Temmuz 1921’de verilmiştir. Esir değişimi ise bundan üç ay sonra 23 Ekim 1921’de gerçekleşmiştir. Esir değişimi görüşmeleri, yazışmaları da Kraliyet Başsavcılığı’nın takipsizlik kararı sonrasında, Kraliyet Başsavcılığı görüşünü soran Dışişleri Bakanlığı’na onlar artık tutuklu değil, “siyasi rehine,” karar da siyasidir yanıtını verdikten sonra başlamıştır.

Hukuksal olarak Malta’da yapılmayan yargılama değil, yargılamanın kovuşturma aşamasıdır. Kraliyet Başsavcılığı delil olmadığı için kovuşturma yapılmasına, açık anlatımıyla mahkeme kurulmasına gerek olmadığına hükmetmiştir. Soruşturma savcılık kurumu (İng. prosecution) tarafından yürütülen maddi gerçeği araştırma ve adil yargılamayı temin amacıyla yapılan

bir ceza muhakemesi hukuku kurumudur. Açık anlatımıyla yargılamanın ilk aşamasıdır. Mahkeme tarafından yürütülen kovuşturma ise soruşturma neticesinde iddianame düzenlenerek ceza davası açılması ile başlayan yargılama sürecidir. Savcılık kovuşturmaya gerek görmemiş ve takipsizlik kararı vermişse, yargılama birinci aşamasında tamamlanmış demektir. Bu da aynen mahkeme kararları gibi hukuksal gerçeğe dönüşmüş olan ceza muhakemesi hükmüdür.

Önyargıları Aşmak, Nefretten Arınmak

Tarihi ve hukuki gerçekler, 1915'te savaş koşullarında yaşananların “ak ve karadan” ibaret olmadığını, arada gri tonların da bulunduğunu ortaya koymaktadır. 1915 olayları için bu gri ton; tehcirin meşru sebeplerinin olduğu, ancak bunun yaşatılan acıları “haklı” kılmadığı, yaşanan acıların da tehcirin meşru sebeplerini ortadan kaldırmadığı özetindedir. Bu olguya karşın, yaşanan acılara yapılan din eksenli tek yanlı vurgular tarihi ve hukuki gerçekleri çarpıtmakta, önyargılı ırkçı bir “nefret söylemine” dönüşmektedir. Tarihi ve hukuki gerçeklerin ışığında bu önyargılar aşılmalı, söylemler nefretten arınmalıdır.

Tarihi ve hukuki gerçekler Türkiye'den yanadır. Türkiye'nin haklılığı uluslararası yargı kararlarına da yansımıştır. Ancak, haklılığımızı dünya kamuoyuna anlatmak için yeterince çaba göstermiyoruz. Ermeni soykırım lobisi ise uluslararası yargıda ardı ardına yenilmesine rağmen pes etmiyor. Bizi “soykırımcı” olarak damgalamak için her yolu zorluyor. Bize gelince, tarihi ve hukuki gerçekleri bizi suçlayanların yüzlerine çarpıp saldırılarını karşılamadığımız gibi, gerçekleri kendimiz için öğrenmeye ve öğretmeye dahi pek hevesli değiliz. “Soykırım” suçlamalarını tarihi ve hukuki gerçeklerden çok, bir tür “tencere dibin kara, seninki benden kara” edebiyatıyla geçiştirmeye çalışıyoruz. Ermeni tarafının ölenlerin sayısını bir hayli abarttığını, katledilen Müslümanların görmezden gelindiğini ortaya koyuyoruz. Ayrıca, olayların da Ermeniler tarafından başlatıldığını, bizim de karşılık verdiğimizizi belirtiyoruz.

Hiç kuşkusuz, bunlar üzerinde durulması gereken önemli tarihi gerçeklerdir. Ancak tartışmayı sadece bu boyutuyla sürdürmek, “soykırım” iddialarını sonlandırmaz. Tam aksine, daha da körükleyebilir. Çünkü böylesi bir tartışma bir yanıyla, “bizim yaptığımız her neyse, sizin yaptığımız da odur” demektir. Türkiye, tartışmayı bu biçimiyle sürdürmekten vazgeçmelidir. Bugüne kadar yaptığı kadarıyla, hoşuna gitmeyen ya da içine sindiremediği bir olumsuzlukla karşı karşıya kaldığında gösterdiği geçici tepkilerle de yetinmemelidir. Çok daha aktif olmalıdır. Eğer Ermenistan'dan Avrupa Birliği'ne, oradan da Atlantik

ötesinde Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar genişleyen bir çerçevede, “Ermeni soykırımı” iddialarının tanınması ve bunun için “özür dilemesi” konusunda yabancı ülke parlamentoları marifetiyle oluşturulan baskının gerçekten kırılması isteniyorsa, Türkiye tarihi ve hukuki gerçeklere dayalı yeni bir politika geliştirmelidir. Türkiye'nin eli, kendisinin dahi farkında olmadığı ölçüde sağlamdır. Bu gerçekleri görmezden gelmek, belgelendirilmiş tarihi ve hukuki olgulara dudak bükme, burun kıvrımak, eğer kötü niyet değilse ahmaklık ölçüsündeki bir algı eksikliğidir.

Osmanlı'da Amira Sınıfı ve Ermeni Toplumu Üzerindeki Etkileri

Birkan DEMİRBİLEK*

Giriş

Osmanlı, kuruluşundan itibaren uygulamış olduğu fetih ve gaza, yani cihat politikasıyla büyük bir imparatorluk olma yolunda ilerlemiştir. Sultan II. Mehmed (Fatih) döneminde ise tam manasıyla bir imparatorluk olmuştur. Dolayısıyla sınırların genişlemesiyle birlikte çok farklı etnik köken ve inancın temsilcisi halkı da bünyesinde barındırmıştır. Bu durum da Osmanlı'da “millet sistemi”nin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Millet sistemi Osmanlı'nın hâkimiyeti altında bulunan toplulukları inanç ya da mezhep esasına göre örgütleyip yönetilmesine verilen isimdir.¹

Osmanlı'da gerek siyasi gerek sosyo-ekonomik ve gerekse toplumsal alanda gayrimüslimler arasında ön plana çıkan belli etnik ve dinî gruplar vardır. Bunlar çoğunlukla Rum, Yahudi ve Ermeni kökenden gelenlerdir. Sultan II. Mehmed döneminde siyasi anlamda Rum ve Yahudi topluluğunu ön planda olduğu bilinmektedir. İlerleyen yüzyıllarda ise Ermeniler de kendilerini göstermeye başlamışlardır.

18. yüzyıla gelindiğinde Ermeni milleti içinde iktisadi anlamda güçlenen bazı şahsiyetlerin 100 yılı aşkın bir süre Osmanlı'nın içinde etkinliklerini sürdürdükleri bilinmektedir. Bunlar ise Osmanlı'da amira adı verilen Ermeni ileri gelenleri olmuştur. Amira kelimesi amir anlamına gelmekle birlikte bahsi geçen unvan yalnızca Ermenilere özgüdür.² Osmanlı tebaasından vergiden muaf tuttuğu ve birtakım ayrıcalıklar verdiği amiralar resmî anlamda bir Osmanlı rütbesine sahip olamamışlardır.³ Bunlar Osmanlı'da belli mevkide

* Arş. Gör, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.

1 Muharrem Gürkaynak, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti,” *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi* 9, no. 2 (2003): 275.

2 Levon Panos Dabağyan, *Geçmişten Günümüze Millet-i Sâdıka-ı Osmanlı Ermenileri âmiralar-devlet adamları-mimarlar-hekimler-ilim adamları* (İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2010), 231.

3 Hagop L. Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, çev. Solina Silahlı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013), 24.

görev almış imtiyazlı bir Ermeni sınıfıdır. Amiralar özellikle iktisadi anlamda (sarraflık mesleğini icra ederek) güçlenmişlerdir. Amiralar arasında dikkat çeken bir nokta da öncüllerinin “hacı,” “hoca” ve “çelebi” unvanlarını kullanmalarındır. Bu unvanların ise amiraların statülerine göre ayrımları yapılmaktadır.

Bilindiği üzere Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında günümüze kadar birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların çoğunluğunda siyasi olaylar yer edinmiştir. Türk-Ermeni ilişkileri çerçevesinde siyasi olayların dışında kültürel, sosyal, iktisadi gibi alanlarda da ilişkilerin varlığı söz konusudur ve bu alanlarda eksiklikler göze çarpmaktadır. Dolayısıyla amiraların konu edinmesi, bahsedilen alanlardaki eksikliklerin giderilmesine bir katkıda bulunmak içindir. Bu çalışmada ise amiraların, 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı devleti içinde sosyal, ekonomik, kültürel vb. alanlarda yapmış oldukları faaliyetler incelenecek ve Ermeni toplumu üzerindeki etkisi belirtilecektir.

Osmanlı’da Ermeni Amira Sınıfının Ortaya Çıkışı

Amira kelimesi Arapça “e,m,r” kökünden türetilen ve otorite sahibi, emreden kişi anlamına gelen bir kelimedir.⁴ Amiralar üzerine ciddi çalışmalar yapan Hagop Barsoumian da amira kelimesinin amir, komutan anlamlarına gelen Arapça “emir”den türediğini ifade etmektedir.⁵ Kâmûs-ı Türki’ye göre ise “emr” tabiri buyurma, buyuruk, ferman anlamlarına gelmektedir.⁶ Aynı sözlükte “amir” kelimesi de bir kavim veya memlekette baş, beğ, reis diye ifade edilmektedir.⁷ Yukarıda amira kelimesi ile ilgili belirtilen açıklamalara bakıldığında bu kelimenin belli bir toplumun lideri, önde geleni, yöneticisi ve onların idarecisi anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

Amira sınıfının ortaya çıkmazdan evvel amiraların öncüllerinin kim oldukları konusunda da çalışmalar yapılmıştır. Bu öncüllerin 17. yüzyılda en çok kullandıkları unvanlar “hoca” ve “çelebi” olmuştur.⁸ Bu iki unvan rastgele verilen unvanlar değildir. İki unvan arasında belli farklılıklar da mevcuttur. Hoca unvanını alanlar Ermeni toplumu için birçok alanda maddi ve manevi yardımları olmuş ve bu bağlamda hayırsever kişiler olarak anılmışlardır.

4 Cahit Külekçi, “Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci ve Âmira Sınıfının Oluşumu,” *Hikmet Yurdu* 6, no. 12 (2013): 108.

5 Barsoumian, *İstanbul’un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 59.

6 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010), 165.

7 Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 169.

8 Barsoumian, *İstanbul’un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 39.

Çelebiler ise genel manada kendilerini ön plana çıkarmaya çalışan ve ekonomik çıkarlarını düşünen bir grup oldukları için hocalar kadar halkına yardım etmedikleri ifade edilmektedir.⁹

Amira unvanı devlet tarafından verilen ve kullanılan bir unvan olmadığından devlet evrakından ve vakayinamelerde Osmanlı yönetimi bu isimlerden bahsederken “hacı,” “hoca” ve “çelebi” unvanlarını kullanmıştır.¹⁰ Ayrıca Osmanlı arşivinde amiralar ile ilgili bir çalışma yapılacağı zaman amira kelimesine rastlanılmaz. Genellikle amiraların kullanmış olduğu, yukarıda da belirtildiği üzere, unvanlar ve bu işi yürüten şahısların isimleriyle ilgili bilgiler ışığında bulunmaktadır. Bu unvanlar ise Osmanlı Devleti’nin içinde, bir saygınlık ifadesi olarak söylenmektedir.

Amira sınıfının ortaya çıkışıyla ilgili farklı kaynaklarda çeşitli bilgiler vardır. Çoğunlukla Ermeni araştırmacı ve yazarların araştırıp kaleme aldığı bu sınıf hakkında farklı görüşler mevcuttur. Daha önceden de belirtildiği üzere amiralar alanında kayda değer çalışmalar yapmış olan Barsoumian eserinde modern anlamda ilk olarak 1559 yılında amira isminin geçtiği yönünde bir bilgi vermekle birlikte, bu bilginin güvenilirliğinin düşük olduğunu belirtmektedir. Yazar, daha sonra vermiş olduğu bilgide ise amira sözcüğünün 1758 yılında bir mezar taşında yer aldığını ve 1745-1770 yılları arasında yazılmış olan bir kolofonda da beş amiranın adlarının geçtiğini belirtmektedir.¹¹ Yine bu alanda çalışmalar yapan Saro Dadyan ise 16. yüzyılın ortalarında bu unvanın kullanıldığını ifade etmektedir.¹² Kevork Pamukciyan ise İstanbul’da bilinen ilk amiranın Eğinli Hanımoğlu Kololents Krikor olduğunu ve adının 1758’de ölen oğlu Hovhannes’in “Balıklı Ermeni Mezarlığı”nda bulunan mezar taşı kitabesinde kayıtlı olduğunu belirtmektedir.¹³ Anahide Ter Minassian “Ermeni Kültürü ve Modernleşme” adlı eserinde 1750’den 1860’a kadar İstanbul’da Ermeni cemaatin içinde bir amira sınıfının varlığından bahseder ve bu terimin sarrafları tarif ettiğini vurgular.¹⁴ Pamukciyan, amira isminin bazı Ermenilere asalet unvanı olarak da verildiğini ifade etmektedir.¹⁵ Genellikle Osmanlı tarihi üzerine çalışmalar yapan İlber Ortaylı ise Ermenilerin 16, 17 ve 18. yüzyıllarda imparatorluğun mimarisi ve para basım işleri dolayısıyla yükselen bir amira

9 Barsoumian, *İstanbul’un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 43, 49.

10 Saro Dadyan, “Ermeni Cemaatinin Üç Asırlık Liderleri Amiralar ve Hasköy,” *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu* içinde, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi (İstanbul, 20-22 Mayıs 2016), 265.

11 Barsoumian, *İstanbul’un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 61-62.

12 Dadyan, “Ermeni,” 265.

13 Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003), 123.

14 Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006), 95.

15 Kevork Pamukciyan, “Amira,” *İstanbul Ansiklopedisi 2* (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1959), 790.

sınıfının varlığına dikkat çekmektedir.¹⁶ Amiralaların ortaya çıkışıyla ilgili verilen bilgilere bakıldığı zaman genel kabul gören tez, 18. yüzyılın ortalarında olduğudur ancak, amiralaların oluşum sürecini takip eden dönemde, bu sınıfın oluşması için bir zeminin mevcut olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Amiralaların 17. yüzyılda şekillenmeye başladığı ifade edilmekle birlikte soylarını *nahararlara*¹⁷ (նահարար) kadar uzandığı görüşü vardır. Nahararlar ilk olarak Büyük Dikran döneminde (M.Ö. 1. yüzyıl) ortaya çıkmıştır. Ancak amiralar ile nahararlar arasında belirgin farklılıklar vardır. Nahararlar belli bir feodal güce sahipti ve belirgin bir askerî gücü ellerinde bulunduruyorlardı. Bu durum onları kimi zaman ülkenin iç işlerinde belirleyici bir rol oynamalarına ve kiliseyle çatışmalarına yol açmıştır. İdari bir özelliğe sahip olmaları ise merkezi otoritenin sağlanmasında güçlükler yaşanmasına neden olmuştur. Nahararlar bir toprağı yurt olarak benimseyen, ona askerî olarak hâkim olan ve yurt olarak bellediği topraklarda özerk yaşayan bir soylu sınıfını temsil ediyordu. Akkoyunluların ve Karakoyunluların vurmuş olduğu darbe sonucunda 15. yüzyıl sonlarına doğru güçlerini yitirmişlerdir. Amiralar ise nahararlardan farklı olarak ne üzerinde yaşadıkları toprağa hâkimdiler ne de askerî bir güçleri vardı. Onların güçleri esasen ticarî üstünlüklerine bağlıydı.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde 100 yılı aşkın süre boyunca varlıklarını sürdüren amiralaların sayıları ile ilgili de bazı veriler mevcuttur. Ayrıca bunların bir soy ve aileye de mensup olduklarından dolayı amiraya mensup ailelerinde bu bağlamda ön plana çıktıkları da bilinmektedir. Bu unvanı alan kişilerin sayılarıyla ilgili Barsoumian'ın hazırladığı listede 165 kişi olduğu görülmektedir.¹⁹ Amiralaların aile sayılarının ne kadar olduğu tam bilinmemekle birlikte yapılan tespitlere göre 80'e yakın ailenin varlığından söz edilmektedir.²⁰ Özellikle bazı aileler döneme damgasını vurmuştur. Bunlar arasında Balyan, Dadyan, Cezayirliyan, Düzyanlar gibi ön planda olan aileler gösterilebilir.

16 İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Ermeniler," *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Birlikte Yaşama Kültürü)*, ed. Mehmet Metin Hülagü vd. (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 194.

17 (Naharar) Նահարար: Ermenistan'da eskiden büyük toprak sahiplerine verilen ad. Birsen Karaca, *Doğu Ermenice-Türkçe Sözlük*, 2. Baskı (Ankara: Pozitif Matbaa, 2007), 218.

18 Arsen Yarman ve Ara Ağinyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, çev. Tomas Terziyan (İstanbul: Surp Pırgiç Kültür Yayınları, 2013), 23-28.

19 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 179-183.

20 Yarman ve Ağinyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 56.

Osmanlı'da Bazı Ermeni Amira Aileleri

Osmanlı'da önemli bir aristokrasi sınıfını oluşturan Amiralalar belli ailelere mensup kişilerdi. Bu ailelerden ön plana çıkan belli başlılarını Dadyanlar, Balyanlar, Cezayirliyanlar ve Düzyanlar olarak sıralanabilir.

Dadyan ailesi, kökenleri Ortaçağ'da Van'da hüküm sürmüş olan Ardzrunilere kadar uzanmaktadır. Bu aile, Osmanlı'da en önemli kurumlardan biri olan orduda, 1779-1889 yılları arasında, barutçubaşılık görevini yerine getirmiştir. Eğin civarında yaşayan Dadyanların tam olarak Ardzruni hanedanından geldikleri kanıtlanmasa da 18. yüzyılda yine aynı bölge yakınlarında Gamaragap'ta (sonra Toybelen) yaşadıkları ifade edilmektedir.²¹ Ailenin ilk önemli üyesi Nigoğos Amira'nın (1715-1763) oğlu Arakel Dad Amira (1753-1812) olup, sarrafçılık, saatçilik ve mühendislik yaparak Eğin'de yol ve köprüler inşa ettirmiştir. Dadyanların büyük bölümü Fransız, İngiliz ve Osmanlı okullarını bitiren mühendis ve teknisyenler olarak dikkat çekmektedir. Bunların arasında en ünlü olanı Paris'te öğrenim gören ve Hariciye Nezareti'nde çeşitli görevlerde bulunan Artin Paşa'dır (1830-1901).²² Ailenin diğer dikkat çeken bir üyesi de Simon Amira Dadyan'dır (1777-1832). Simon Amira barutçubaşı olan babasının vefatından sonra barutçubaşı olarak tayin edilmiştir. 1826 yılında Yeniçerilerin ilgası sonucunda Bakırköy ve Yeşilköy baruthaneleri de Simon'un idaresine verilmiştir. 1832 senesinde ise vefat etmiştir.²³ 1800 yılının sonlarına kadar barutçubaşılık görevini sürdüren Dadyan ailesi, birçok okulun açılmasında maddi açıdan önemli katkılarda bulunmuşlardır.²⁴

Balyan ailesi, Osmanlı sarayının modernleşme yolunda yüzünü Batı'ya çevirdiği dönemlerde mimari anlamda akla ilk gelenlerden birisi olmuştur. Zanaatkâr aile geleneği içinde yetişen ilk üç kuşağın mimarları, bu mesleği ilk basamaktan başlayarak geleneksel yöntemle öğrendi.²⁵ Aslen Kayseri'nin Derevenk Köyü'nden olan Balyan ailesinden İstanbul'a yerleştiği ve mimarlıkla uğraştığı bilinen ilk ismi Bali Kalfa'dır. Balyan ailesi mimarlık geleneğini bir asır kadar babadan oğula sürdürmesinin yanı sıra 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra cemaat idaresinde de önemli bir konuma gelmişlerdir.²⁶ Balyan ailesi, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde hâkim olan Avrupai yaşam tarzının sembolleri haline gelen büyük, gösterişli, heykel

21 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 62.

22 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 62-63.

23 Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, 1. Baskı (İstanbul: Everest Yayınları, 2011), 194-195.

24 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 64.

25 Elmon Hançer, "Sultanın Mimarları Balyanlar," *Atlas*, no. 177, (2007): 96-98.

26 Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, 206.

ve havuzlarla süslü kargir binalar inşa etmişlerdir.²⁷ Ayrıca dönemin sultanı Abdülaziz zamanında ilk inşaat şirketi olan “Şirket-i Nâfia-i Osmanî’yi” Sarkis Balyan kurmuştur.²⁸ Bali Kalfa’nın oğlu olduğu ifade edilen Krikor Amira Balyan’ın yaptığı eserler arasında Eski Beylerbeyi Sarayı, Nusretiye Camii, Selimiye Kışlası, Davutpaşa Kışlası, Darphane, Aynalıkavak Kasrı gibi yapılara imza atmıştır. Garabet Amira Balyan (1800-1866), Balyan ailesinin en meşhur ismi olarak bilinmektedir. Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde hassa mimarlığı görevini üstlenmiştir. Üsküdar’da açılan Cemaran Koleji’nin kuruculuğunu üstlenmiştir. Birçok defa Amiral Meclisi’nde yer almıştır.²⁹ Bu ailede son amira unvanını alan Garabet Amira Balyan’ın yaptığı eserler arasında Dolmabahçe Sarayı, Çırağan Sarayı, Ortaköy Camii, Harbiye Mektebi gibi yapıtları söylememiz mümkündür.³⁰ Bazı kaynaklarda II. Mahmut Türbesi’nin mimarı olarak Garabet Amira Balyan olarak gösterilse de Osmanlı arşiv kayıtlarında Ebniye-i Hâssa müdürü olan Abdülhalim Efendi türbenin inşasıyla görevlendirildiği belirtilmektedir.³¹

Cezayirliyan ailesi, İstanbul’un en eski nüfuzlu ailelerinden biri olan Cezayirliyanlar aslen Eğin’in Abuçeh Köyü’ndendir. Bu aileden İstanbul’a gelen ilk kişi sarraflık mesleğini icra ederek zenginleşmiş olan Sarkis’tir. Oğlu Hovhannes ise İstanbul’dan aldığı malları Cezayir’de satarak büyük bir servet sahibi olmuştur. Burada Cezayir valisiyle iyi bir dostluk kurmuş ve buraya yerleşerek “Cezayir” adını almıştır.³² Bu ailenin dikkat çeken diğer bir şahsı da Mıgırdıç Amira Cezayirliyan’dır (1805-1861). Hasköy Nersesyan Okulu’nu tamamladıktan sonra iş hayatına atılarak sarraflık mesleğini icra ettirmiştir.³³ Eğitime önem veren Cezayirliyan, yurt dışında Ermeni öğrencilerin tahsili için Fransa’ya göndermiştir. Orada tahsile devam eden öğrencilerin masrafları hazineden karşılanmıştır.³⁴ 1839 yılında Hasköy’de ilk Ermeni tiyatrosunu kurduğu ifade edilmektedir.³⁵ Dersaadet, İzmir, Sayda ve Girit Gümrükleri 1847 yılından itibaren üç yıl süreyle kendisine ve adamlarına tahsis edilmiştir.³⁶

27 Dadyan, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, 206.

28 *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT.MHM*, Kutu No: 460, Gömlek No: 55, H.10.06.1290.

29 Y. Gamidas Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetindeki Ermeniler*, 1. Baskı (İstanbul: Köprü Kitap, 2016), 85; Dadyan, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, 215-216.

30 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 60-61.

31 *BOA, İ.DH.*, Kutu No: 1, Gömlek No: 3, Tarih: H.22. 04. 1255; H. Burcu Özgüven, “Mahmud II Türbesi, Sebili, Çeşmesi ve Hazîresi,” *TDV İslam Ansiklopedisi* 27 (2003): 357.

32 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 73.

33 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 81.

34 *B.O.A, C.MF.*, Kutu No: 26, Gömlek No: 1296, Tarih: H.25.11.1269.

35 Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 94.

36 *B.O.A, MKT.UM.*, Kutu No: 101, Gömlek No: 63, Tarih: H.28.08.1268.

Bunların dışında ipek ticareti ile uğraşan Cezayirliyan Bursa, Bilecik ve Mudanya’da ipek fabrikaları inşa ettirmiştir.³⁷ Cezayirliyan, 1861 yılında vefat etmiştir. Masis gazetesi sarrafın vefat haberini Kadıköy Ermeni Kilisesi’nde yapılan ayından üç gün sonra vermiştir. Daha sonra cenazesi Hasköy’deki Surp Stepanos Kilisesi’ne nakledilmiş ve burada onun adına bir cenaze merasimi düzenlenmiştir.³⁸

Düzyan ailesi, aslen İran Ermenileri oldukları zannedilen bu aile, en başta Divriği’ye, 17. yüzyılın başlarında ise İstanbul’a yerleşmiştir. Düzyan ailesi yetmiş yıldan fazla “Darphane-i Amire Eminliği”ni idare etmişler ve bu eminlik veraset yoluyla babadan oğula geçmiştir.³⁹ Ailenin bilinen ilk üyesi 1600’lü yıllarda Divriği’den İstanbul’a gelen ve Osmanlı Sarayı’nda kuyumculuğa yükselen Artin isminde bir şahsiyettir. Aile Düzyan soyadını Artin’in oğlu Sarkis döneminde almıştır.⁴⁰ Bu ailenin diğer bir üyesi de Mikail Çelebi Düzyan’dır (1724-1783). Kuyumcu, ressam ve aynı zamanda da kimyagerdi. Sultan II. Mahmut döneminde saray kuyumculuğuna tayin edilmiştir.⁴¹ İş hayatına kuyumculuk mesleği ile başlayan Düzyan, 1758 yılında Darphane-i Amire Eminliği görevine getirildi ve buradaki idaresini revize ederek baştan aşağı Ermeni vatandaşlarını görevlendirmiştir. Hayatı boyunca Ermeni cemaatine önemli yardımlarda bulunduğu belirtilen Düzyan, 1783 yılında vefat etmiştir.⁴²

Amiraların Yükselişi, Faaliyetleri ve Ermeni Toplumundaki Yeri

Amiraların ataları 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman’ın Nahcivan Seferi sonrasında Ağın’dan (günümüzde Kemaliye) getirilen ve kendilerine Vaspuragan yani Van Ermeni Krallığı’nın bakiyesi olarak kabul eden ve genel itibariyle sarraflıkla uğraşan Ermeni soylulardan oluştuğu bilinmektedir.⁴³ Hatta bunların belli bir çoğunluğunun Osmanlı Devletine borç para veren sarraflar olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴ Bu sarraflar resmî olarak hazine sarraflığında çalışmaları için devlet tarafından ruhsat almaları gerekmektedir.

37 B.O.A, MKT.NZD., Kutu No: 101, Gömlek No: 58, Tarih: H.19.02.1270.

38 Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, 98.

39 Dadyan, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, 167.

40 Yarman ve Ağinyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 67.

41 Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetindeki Ermeniler*, 70.

42 Dadyan, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, 174.

43 Dadyan, “Ermeni,” 262.

44 Barsoumian, *İstanbul’un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 71.

Bunu alan sarraflara da “kuyruklu” tabiri kullanılırdı.⁴⁵ Bu asilzadeler belli bir süre sonra yani 19. yüzyılın ortalarına kadar Ermeni cemaatinin lideri konumunda olmuşlardır.⁴⁶ Burada bahsedilmesi gereken diğer bir husus da Amiralalar Meclisi olacaktır. Bu meclisin kilise üzerindeki etkisi azımsanmayacak derecede önemlidir. Özellikle maddi anlamda kiliseye büyük desteği olan bu meclisin, yani amiraların, yeri geldiğinde patriği azlettirme gücünün olduğu da belirtilmektedir. Hatta Patrik Aravelkli Tavit azlettirilince onun yerine on bir ay boyunca Mağakya Çelebi'nin başkanlık ettiği Amiralalar Meclisi idare etmiştir.⁴⁷ Patriklik seçimleri için devlet onayı genellikle bu kent aristokrasisi aracılığıyla alınır, onlar da bir patriğin düşürülüp yerine yenisinin getirilmesinde kendi çıkarlarını kollarlardı.⁴⁸ Amiraların iktidarı sadece Ermeni cemaati üzerinde etkili olmamakla birlikte, dünyadaki tüm Ermeni kiliseleri içinde önemli bir güce sahipti.⁴⁹ Bundan dolayı patrikhane bu zengin ve varlıklı sınıfın odak noktası haline gelmiştir.⁵⁰

18. yüzyılın ortalarında Ermeni toplumunun liderleri olarak ortaya çıkan amiralar, bu unvanı almak için belli bir güce ve otoriteye sahip olmaları gerekmektedir. Özellikle sarraflık mesleğini yürütmelerini ve ticari ilişkiler içerisinde olmaları dolayısıyla zenginleşen bu şahıslar, Ermeni toplumu için ne kadar önemliyse Osmanlı idaresi ve ekonomisi açısından da kayda değer şahıslardır. Bu açıdan bakıldığında iktisadi yükselmeye önem veren Ermeniler 17. yüzyılda Doğu ticaretindeki üstünlüklerini kaybetmeye başlayınca doğal olarak kitleler halinde İstanbul'a giderek, süpürge imalatı, ekmek ve pastırma satışı gibi küçük işlerde çalışmışlar ve belli bir süre sonra sarayın himayesinde ticarete atılmışlardır.⁵¹ Burada Ermenilerin İstanbul'a gelmelerindeki temel nokta İstanbul'un önemli bir ticaret merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda İstanbul'daki sarrafların neredeyse tamamı gayrimüslimlerden oluşmakla birlikte bunların da çoğunluğunu Ermeni sarraflar oluşturmaktaydı.⁵² Ermeni sarrafların 17. yüzyılda oluşmaya başlayan

45 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralalar Sınıfı*, 87.

46 Dadyan, “*Ermeni*,” 262.

47 Saro Dadyan, “Ermeni Cemaatinin İdaresinde Amiralalar ve Amiralalar Meclisi,” erişim tarihi Mart 3, 2020. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-cemaatinin-idaresinde-amiralalar-ve-amiralalar-meclisi/>.

48 Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2004), 34.

49 Saro Dadyan, “Ermeni Cemaatinin İdaresinde Amiralalar ve Amiralalar Meclisi,” erişim tarihi Mart 3, 2020. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-cemaatinin-idaresinde-amiralalar-ve-amiralalar-meclisi/>.

50 Ronald T. Marchese and Marlene R. Breu, “The Hidden Wonders of the Armenian Orthodox Church Collections of Istanbul,” *logos* 7, no. 2, (2004): 90.

51 Nursel Manav, *Zenginlikten İflasa Mustafa Reşid Paşa'nın Sarrafi Cezayirlioğlu Mıgırdıç* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2019), 21.

52 Ali Akyıldız, “Sarraflık,” *TDV Ansiklopedisi* 36 (2009): 163.

iktisadi gücü 18. yüzyılın başından itibaren belirmiştir. Ancak bu gücün imparatorluğun yöneticileri nezdinde onaylanması ve desteklenmesi esas itibariyle 19. yüzyılın başında olmuştur.⁵³

Ermenilerin yükselmesinin; doğrudan bağlantısı olmamakla birlikte, 19. yüzyılın başlarında Rumların ve Yahudilerin Osmanlı idaresinde birtakım problemler yaşaması dolayısıyla gözden düşmesiyle de ilişkilendirmek yanlış olmaz. Bu dönemde Boğdan ve Mora gibi bölgelerde Rum isyanlarının yaşanması, dönemin Sultanı II. Mahmut'un sıkı tedbirler almasına sebebiyet vermiştir. Hatta İstanbul Rum Patriği Grigoryus'un, Mora asileri ile mektuplaştığı ve gizli cemiyetlerinin İstanbul'daki lideri olduğu ifade edilmektedir. Bu isyana destek veren İstanbul'daki birçok Rum da idam edilmiştir.⁵⁴ 1821 yılındaki isyanın ardından Fenerli Rumlar diplomatik üstünlüklerini kaybetmişlerdir, ancak Mustafa Reşit Paşa döneminde yeniden etkinliklerini artırmayı başarmışlardır.⁵⁵ Osmanlı Yahudilerinin ise 19. yüzyılın başlarında birçok sıkıntılı süreç ile karşılaştığı görülmektedir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından bir yıl önce gümrüklerde mubassırlık yapan Yahudiler gönderilerek yerlerine Müslüman kâtipler tayin edilerek onlara önemli bir darbe vurulmuştur.⁵⁶ Yeniçeri Ocağı ile iyi ilişkiler içinde olduğu bilinen Yahudilerin servetlerini güçlendirmesinde önemli bir etken olan bu ocağın kaldırılmasıyla birlikte Ocak bezirgânlığını da kaybettikleri bilinmektedir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının akabinde Yahudilerin önde gelen liderleri konumunda olan Şapçı Behor ve son Ocak bezirgânı Baruh idam edilmiş ve önemli derecede serveti olan bu kişilerin mallarına devletçe el konulmuştur.⁵⁷ Sultan II. Mahmut döneminde Rumlar ve Yahudiler ile ilgili sıkıntıların yaşanması ve amiraların önde gelen şahıslarından olan Kazaz Artin Amira'nın ise sultanın güvendiği kişiler arasında olması durumu özetler niteliktedir.

Amiraların ekonomik anlamda güçlenmesinin diğer bir nedeni de vergi toplama işiyle ilgilenmeleridir. Normalde vergi toplama işlerini mültezim olarak bilinen Türk paşaları yapardı. Vergileri toplama hakkı açık arttırma ile satılırdı ve en

53 Fatih Kaleci, "XIX. Yüzyılda Ermenilerin Osmanlı Mali Sistemindeki Yükselişleri ve Etkileri," *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu* içinde, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), 619.

54 Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* 2 (İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 340-345.

55 Musa Kılıç, "Osmanlı Diplomasisi Hizmetinde Yahudiler," *Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler*, 1. Baskı, Editörler: İbrahim Erdal, Yunus Özger (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 120-121.

56 Musa Kılıç, "Yeniçeri Ocağı ve Yahudiler Arasındaki İlişkiye Dair Bazı Tespitler," *Akademik İncelemeler Dergisi* 10, no. 2 (2015): 157.

57 Kılıç, "Yeniçeri," 159.

yüksek fiyatı veren teklif sahibi taşra vergilerini toplama iznini alırlardı. Sarraf ise mültezime kefil olabilmek için aldığı berat, yani resmî devlet izni karşılığında devlet hazinesine 1.500 ila 11.000 kuruş arasında değişen bir ödeme yaparlardı.⁵⁸ Dolayısıyla bu görevi üstlenen Ermeni sarraf ile Türk Paşa arasında yakın bir iş bağı ve dostluk ilişkisi kurulmuş oluyordu. Buna, 19. yüzyılın başlarında Yusuf Paşa'nın yanında olan sarraf Maşkertli Kasbar Amira örnek gösterilebilir.⁵⁹

18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında amira sınıfı Osmanlı'da güçlü bir duruma gelmiştir. Ayrıca amiralar Müslüman olmayan kişilere tanınmayan vergiden muaf olma, üzerinde sultanın tuğrası bulunan kalpak taşıma gibi bazı ayrıcalıklar da almışlardır.⁶⁰

Amiraların Osmanlı Devleti içinde ekonomik gücünün nasıl yükseldiği ve kilise üzerindeki etkilerinin azımsanmayacak derecede önemli olduğu konusunda bilgiler verilmiştir. Bu bağlamda böyle bir gücü elinde bulunduran amiraların Osmanlı siyasetinde ve ekonomisinde önemli olduğu kadar kendi milleti yani Ermeni toplumu üzerinde de çeşitli alanlarda desteği olmuştur. Örneğin Harutyun Amira Bezciyan yoksullara dağıtılması için 100.000 kuruş para yardımında bulunmuştur. Hatta 1832'de yoksul ve muhtaçlara yardım kurumsallaştırmak amacıyla Bezciyan'ın çabalarıyla özel bir fon oluşturulmuştur. Bu fon evsizlere yardım anlamına gelen ve 36 üyeden oluşan Dnangats Madagararutyun'dur.⁶¹ Komite, parayı fakirlere, yetimlere, kimsesiz yaşlılara, zihinsel engellilerin yanı sıra çeyiz olarak kullanmaları için yoksul gelinlere dağıtırdı. Kişisel ve komite aracılığıyla fakirlere yardımda bulunarak, amiralar millet gözünde hayırsever ve yardımsever imajlarını pekiştirmişlerdir.⁶² Hayır kurumlarınca yardım eden bu sınıf ileride Ermenilere liderlik edecek birçok ismin eğitimini karşılamışlardır.⁶³ Amiraların, bu tür hedeflere ulaşmalarındaki temel etken birçok alanda kendilerini göstermiş oldukları ekonomik güçleridir. Bu ekonomik güçlerini kullanma yollarından biri de hayır işleriyle uğraşmalarıdır. Bu yolda amiralar büyük miktarda yardım ve hayır amaçlı paralar da bağışlamışlardır.⁶⁴

58 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 88-90.

59 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 91.

60 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 36-38.

61 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 123.

62 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 124.

63 George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011), 138.

64 Yervant Sirmakeşanlıyan, *Amira'nın Kızı*, çev. Tomas Terziyan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), 15.

Amiralar yalnızca yoksullara veya muhtaç kişilere para yardımı yapmakla yetinmeyip birçok Ermeni Okulu inşa ettirmişlerdir. Bunlardan ilki devletten de aldıkları izinle 1790 yılında Eğinli Şnorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan tarafından Kumkapı'da açılan Ermeni İlköğretim Okulu'dur.⁶⁵ Bu okul 1830 yılında yeniden inşa edilmiştir.⁶⁶ Okul, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1916-17 yıllarında bir yangın dolayısıyla zarar görmüş, daha sonra 1925 yılında restore edilerek yeniden faaliyete geçmiştir. 1945'te Millî Eğitim Bakanlığı'nın izniyle ortaokula dönüştürülmüştür. Okul günümüzde anasınıfı, ilk ve ortaokul olarak faaliyetine devam etmektedir.⁶⁷ 1785 yılında Şnorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan tarafından Tarkmanças (Թարկմանչաց) Ermeni Okulu açılmıştır. Bu okul 1800-1812 yılları arasında birtakım onarımdan geçmiştir. Bu okul üç katlı olup binanın içi ahşap dışı ise kargir bir yapıya sahiptir. Okul günümüzde anasınıfı, ilk ve ortaokul olarak faaliyetine devam etmektedir.⁶⁸ 1844 yılında Hovhannes Amira Dadyan tarafından Bakırköy'de kilise işlerinde çalışan Ermeni halkı için Ardzruni, ya da Ardzunyan, adında bir okul inşa ettirmiştir. Bu okul 1958-59 öğretim yılında ise ilkokul, cemaat, kilise ve okul yöneticilerinin desteğiyle ortaokula dönüştürülmüştür. Okul günümüzde halen anasınıfı, ilk ve ortaokul olarak faaliyet göstermektedir.⁶⁹ Langa'daki Surp Lusavoriç ve Galata'daki Surp Hreştagabed okulları da Eğinli Şnorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan tarafından yaptırılmıştır.⁷⁰ 1820 yılında ise Harutyun Amira Kumkapı'da kızlar için türünün ilk örneği olan nakış meslek okulunun masraflarını üstlenmiştir. Ermeni ruhban sınıfının neredeyse tüm dinî kıyafetleri burada karşılanmıştır. 1826 yılında ise bu okul yanarak hasar görmüş, 1830 yılında ise Bezciyan'ın desteği ile yeniden restore edilmiştir.⁷¹ Diğer bir okul ise amiraların destekleriyle açılan ve kolej düzeyinde olan Cemaran okuludur. Bu okul 1841 yılında kapatılmış, daha sonra kiliseye dönüştürülmüştür. 1910 yılında Ermeni mektebi Cemaran için yenileme çalışmaları yapılmıştır.⁷² 1911 yılında ise Levon Semerciyan tarafından yeniden

65 Türkiye Ermenileri Patrikliği, "Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu," erişim tarihi Mart 4, 2020, <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/bezciyan-ermeni-ilkogretim-okulu-cemaat-okullari/>.

66 ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԸ ԱՆՑԵԱԼԷՆ ԴԷՊՐ ՍՅՍՕՐ, 97, erişim tarihi Kasım 14, 2020, <http://www.getronagan.k12.tr/uploads/haytbrots.pdf>.

67 Türkiye Ermenileri Patrikliği, "Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu," erişim tarihi Mart 4, 2020, <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/bezciyan-ermeni-ilkogretim-okulu-cemaat-okullari/>.

68 Türkiye Ermenileri Patrikliği, "Tarkmanças Ermeni İlköğretim Okulu," erişim tarihi Mart 4, 2020, <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/tarkmancats-ermeni-ilkogretim-okulu/>.

69 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 126, Türkiye Ermenileri Patrikliği, "Dadyan Ermeni İlköğretim Okulu," erişim tarihi Mart 4, 2020, <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/dadyan-ermeni-ilkogretim-okulu-cemaat-okullari/>.

70 Yasemin Tümer Erdem, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemaatinin Eğitimi," erişim tarihi Mart 4, 2020, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-devletinde-ermeni-cemaatinin-egitimi/>.

71 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 125.

72 *BOA, İ.AZN.*, Kutu No: 96, Gömlek No: 5, Tarih: H.13.07.1328.

yaptırıldığı ifade edilmektedir. Okulun adı da Semerciyan Cemaran adıyla devam etmiştir.⁷³ Ayrıca II. Mahmut döneminde Harutyun Amira Bezciyan hayır, öğrenim ve din kurumlarına önemli derecede yardımlarda bulunmuştur. Patriklik binasının yapımını ve onarımını, Kumkapı'daki iki ilkokulunu, Kartal'daki okul (Bezciyan okulu), kilise (Sürp Nişan Kilisesi) ve çeşmenin yapımını üstlenmiştir. 1828 yılında ise Kumkapı'da Sürp Asdvadzadzin Kilisesi'ni yaptırmıştır.⁷⁴

Daha sonraki dönemlerde ise Ortaköy, Kuruçeşme, Samatya, Üsküdar gibi Ermeni cemaatinin yoğun olarak yaşadığı birçok semtte okullar açılmıştı. Patrik Ohannes Çamaşırıyan döneminde ise İstanbul'un bütün semtlerinde Ermenilere parasız cemaat mektepleri açılmışlardır.⁷⁵

1834 yılında Ermeni Patrikhanesince yapılan bir istatistikte, 4'ü Adapazarı'nda, 3'ü İzmit'te, 3'ü Merzifon'da, 2'si Manisa'da, 2'si Bafra'da, 2'si Kayseri'de, 2'si Eğin'de, 2'si Erzurum'da ve diğerleri de Ermeni nüfusunun yoğunluğuna bağlı olarak Anadolu'nun diğer şehir ve kasabaları ile İstanbul olmak üzere toplamda 120 Ermeni okulunun varlığından bahsedilmektedir.⁷⁶ 1847 yılında ise İstanbul'da 24 tane Ermeni ilköğretim okulu bulunuyordu. Devam eden on yılda ise iki kolej ve iki kiliseyi de kapsayan 18 okul daha eklenerek bu sayı toplamda 42'ye yükselmiştir. Ayrıca bu okullarda 5,531 öğrenci kayıtlı iken öğretmen sayısı da 197 tanedir.⁷⁷

Birçok alanda Ermeni toplumu üzerinde maddi ve manevi desteği olan Kazaz Artin Amira Bezciyan günümüzde de halen varlığını koruyan Sürp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin kurulmasında vermiş olduğu mücadele yadsınamaz. Bu sözü geçen hastane kurulmadan önce Narlıkapı ve Beyoğlu hastanelerinin varlığı söz konusuydu.⁷⁸ Ancak bu hastanelerin uygulamada yetersiz kalmasından dolayı yeni bir hastane kurulması gündeme gelmiştir. Kazaz Artin Amira ve dönemin önde gelen Ermeni cemaat liderleri ile yapmış olduğu toplantı sonrasında Sürp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Dönemin sultanı II. Mahmut'un 1832 yılındaki fermanı ile

73 Elmon Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti," *Üsküdar Sempozyumu 23-25 Mayıs 2003 Bildirileri* içinde 1 (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004), 144.

74 Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, 37.

75 Yasemin Tümer Erdem, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemaatinin Eğitimi," erişim tarihi Mart 5, 2020, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/osmanli-devletinde-ermeni-cemaatinin-egitimi/>.

76 Necmettin Tozlu, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri," *Yeni Türkiye*, no. 60 (2014): 6, Bolsohays, "Ermeni Okulları," erişim tarihi Mart 5, 2020, <http://www.bolsohays.com/haber-129653/ermeni-okullari.html>.

77 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 127.

78 Agos, "Anlatılan Osmanlı Ermenilerinin 180 Yıllık Öyküsüdür," erişim tarihi Mart 6, 2020, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/1625/anlatilan-osmanli-ermenilerinin-180-yillik-oykusudur>.

yapımına başlanan hastane 31 Mayıs 1834 tarihinde tamamlanarak faaliyete geçmiştir.⁷⁹ Ermenilerin üçüncü hastanesi olan bu hastanenin mimarları ise Garabet Amira Balyan ile müşterek çalıştığı eniştesi Ohannes Amira Serveryan'dır.⁸⁰ Hastane 1894 yılında meydana gelen deprem sonrasında hasar görmüş ve yapılan yardımlarla hastanenin hasarları giderilerek faaliyetine devam etmiştir.⁸¹

Ermeni amira sınıfının kilise üzerindeki tutumuna da ayrı bir parantez açmak gerekir. Osmanlı bürokrasisiyle şahsi ilişkileri olan güçlü kişilik sahibi bir patriğin, Patrikhanenin gücünün artışı ve yoğunlaşması, hoca, çelebi ve amiralara engel olamadı. Normalde amiralar Osmanlı hükümetiyle patriklere göre daha yakın ilişkiler içindeydi. Bundan dolayıdır ki güçlü Patrikhanenin başında güçsüz bir patrik varsa sarayın gözdesi olan amiralar tarafından yönetilmesi durumu söz konusuydu.⁸²

Amiralar, herhangi bir kilisenin onarımı veya yapımının dindaşları üzerinde bırakacağı etkinin farkındaydılar. Bundan dolayı aralarından bazıları dindarlıkları ve inançları gereği bağışta bulunsa da çoğu millet üzerindeki nüfuz ve prestijlerini artırma amacı taşımaktadırlar.⁸³ Diğer bir hususta amiraların farklı dinden mensup insanlara da yardımları söz konusu olmaktaydı. Bunu yapmalarındaki amaç hayırseverlikten çok, kendi milletlerinin sınırlarının ötesine geçip prestijlerini artırmak, diğeri de liderleri oldukları Ermeni milletiyle diğer iki millet arasındaki bağları geliştirmektiydi.⁸⁴

Patrik Hagopos döneminde patrikliğin ve millî kurumların mali işlerini yürütmek üzere 1842 yılında Yirmi Dörtler Heyeti'ni oluşturmuştur. Bu heyet iki amira ile başkentteki çeşitli esnaf localarının yirmi iki temsilcisinden oluşuyordu. Bu heyet fazla ayakta duramamış ve kapatılmıştır.⁸⁵ İlerleyen zamanlarda 1844 yılında patrik seçilen Matteos Çuhacıyan kısa bir süre sonra on altı amira ve an dört esnaftan oluşan bir "Karma Meclis" kurdu. Böylelikle patrik her iki tarafa da eşit mesafede yaklaşmıştır. Bu meclis sadece

79 Saro Dadyan, "Osmanlı Ermenilerinin Tarihindeki En Büyük Filântrop Kazaz Artin Amira Bezciyan," *Toplumsal Tarih*, no. 225 (2012): 26-27, Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi, "Tarihçemiz," erişim tarihi Mart 6, 2020, <https://www.surppirgic.com/vakif/tarihcemiz.html>.

80 Dabağyan, *Geçmişten Günümüze Millet-i Sâdıka-ı Osmanlı Ermenileri âmiralar-devlet adamları-mimarlar-hekimler-ilim adamları*, 364.

81 *Zeytinburnu Kültür Gezisi Merkezefendi Geleneksel Tıp Festivali II* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2010), 13.

82 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 137.

83 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 133.

84 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 133.

85 Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, 69-70.

patriğe danışmanlık yapmakla kalmıyordu, aynı zamanda milletin mali işlerini de yürütüyordu.⁸⁶

Avrupa’da eğitim görmüş ve 1848 devrimi yaşamış olan “Genç Ermeniler” kurmuş oldukları dernekler ve kurumlarca Ermeni milletini aydınlatmaya çalışmışlar ve bunu da ayrıca Ermenice gazeteler çıkartarak bu faaliyetleri desteklemişlerdir. Dil reform çalışmaları da bu faaliyetleri arasındadır. Ayrıca bu reformlara karşı çıkan ve aleyhlerine çalışmalar yapan amira ve ruhanileri ise “kavaryal” yani “yobazlar” olarak nitelendirmişler ve bir şekilde Ermeni toplumu ve cemaati üzerinden bunları kurtarmaya çalışmışlardır.⁸⁷ “Genç Ermeniler,” amiralara karşı esnaftan yana tavır aldıkları gözükmekteydi. Aslında onların amacı cemaatlerini Avrupa’daki refah düzeyine çıkartmak, eğitim ve dilde reformlar yapmak ve milli bilince sahip bir millet yaratmaktı. Dolayısıyla onların zihinlerinde amiraların veya esnafların yüksek sivil meclislerden ziyade, eğitim düzeyi daha yüksek sahip olduğu maddi güç sayesinde değil liyakati ve eğitimi sayesinde idarede söz sahibi olabilecek Avrupa’daki bir parlamento ve buna uygun bir anayasa hazırlama meyilindeydiler. Bundan dolayı amiralar cemaat idaresinden tamamen soyutlanarak anayasa çalışmasına başlanabilirdi.⁸⁸

Amira Sınıfının Çöküşü

Osmanlı’da 100 yılı aşkın bir süre varlığını sürdüren amiralar, belli noktalarda yavaş yavaş güç kaybetmeye başlamışlardır. Bu nedenler arasında modern işletme yöntemleriyle gelen Avrupalı bankaların, amiraların tekel oldukları altın, inci ve değerli taşların alış-satış işlemlerini ele geçirmeleri, ayrıca 1863 yılında Avrupa’dan iyi öğrenim alıp yurda dönen bir Ermeni sınıfının Sultan Abdülaziz tarafından desteklenmesi, Tanzimat Fermanı’nın yayınlanmasıyla birlikte müslim-gayrimüslim eşitliğinin de bir bakıma sağlanması etkili olmuştur.⁸⁹ Bu bağlamda amiraların uzun süredir ellerinde bulundurdukları belli ayrıcalıklar Tanzimat’ın ilan edilmesiyle ortak bir şekilde gayrimüslimlerle paylaştırılmıştır. Bu durum da amiraların ayrıcalıklarına sekte vurmuştur.

Tanzimat’ın ilanı sonrasında amiralar gelirlerinin büyük çoğunluğunu kaybetmiş bulunuyorlardı. Dolayısıyla cemaat içerisindeki statüleri, yani

86 Artinian, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863*, 71.

87 Dadyan, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, 241-243

88 Dadyan, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, 250-251.

89 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 47.

güçleri de buna bağlı olarak sarsılmıştır.⁹⁰ Bu düşünle birlikte Ermeni cemaati içerisinde “işhan”⁹¹ (իշխան) olarak adlandırılan amiralar, artık bu unvanla selamlanmıyorlar ve onlara bir bakıma alay ifadesi olarak bilinen “yanyan” diyerek sesleniyorlardı. Amiraların düşüşüyle doğru orantılı olarak da günden güne zenginleşen esnaf sınıfının da yükselişe geçtiği de görülmekteydi.⁹²

Amiralar 1842 senesine gelindiğinde “Anadolu Kumpanyası” ve “Rumeli Kumpanyası” adında hem imparatorluk gelirlerini toplamak hem de ticareti tüm bölgelere yaymak için iki tane şirket kurmuşlardır. İki şirketin başında altı tane amira bulunuyor ve tümüne ise Artin Amira Yerganyan başkanlık ediyordu.⁹³ Anadolu Kumpanyası, Artin Amira Yerganyan, Bedros Amira Kürkçühanlıyan, Misak Amira, Mıgırdıç Amira Cezayirliyan, Bağdasar Amira Çerezyan ve Boğos Aşnanyan; Rumeli Kumpanyasına ise Canik Amira Papazyan, Maksud Amira Papazyan, Artin Amira Gelgenyan, Apraham Amira Allahverdi, Ohannes Amira Tıngır ve Hovsep Amira Davutyan isimli amiralardan oluşmuştur. Ancak bu şirketler amiraların çökmesiyle birlikte kısa sürede yok olmuştur.⁹⁴

Amiraların çökmeye başlamasıyla ilgili diğer bir husus da 1853-1856 yılları arasında Kırım Savaşı zamanında Osmanlı'nın yerli sermayeden değil de İngiltere'den dış borç almasıyla başlayan bir süreçtir. Sultan Abdülmecit döneminde İngilizlerden 3,3 milyon Osmanlı lirası tutarında bir borç para alınmış ve 1875 yılına kadar borçlanma devamlı artmıştır.⁹⁵ Bu dış borçta Osmanlı'nın ilerleyen zamanlarda ekonomisini büyük oranda sıkıntıya sokacak ve Düyûn-ı Umûmiye idaresi kurularak Osmanlı'nın gelirlerine el konularak dışa bağımlı hale getirecektir. Bundan dolayı iç ticarete sıkıntıların yaşanması güçlerini ekonomiden alan bir sınıf olan amiraların gücünü de zayıflatmıştır. Ayrıca 1856 Islahat Fermanı'yla⁹⁶ Osmanlı bürokrasisine erişimini kaybeden amiralar, politik güçlerini borçlu oldukları devletle doğrudan temas ayrıcalıklarından da yoksun kalmışlardır.⁹⁷

Tanzimat'ın ilan edilmesi onun akabinde Kırım Savaşı'nın yaşanması ve yabancı bankerlerin yurda girmesiyle birlikte amiraların iktisadi ve sosyal

90 Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, 235.

91 իշխան (işhan): Ermeni Yönetici, prens, bey. Karaca, *Doğu Ermenice-Türkçe Sözlük*, 109.

92 Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, 235.

93 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 47.

94 Yarman ve Aginyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 47.

95 Necdet Aysal, “Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923),” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no. 53 (2013): 6.

96 *BOA, İ.MMS.*, Kutu No:6, Gömlek No:245, Tarih: H. 29.06.1272.

97 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 150.

nüfuzunun gerilemesinde önemli bir etken olmuştur. Ayrıca Ermeni toplumu içinde yaşanan sınıfsal değişim süreci olmasaydı, amiralar iktisadi güçlerini bir süre daha muhafaza edebilirlerdi.⁹⁸ Dolayısıyla 1840'lı yıllar ve devam eden süreçte Ermeniler arasındaki iç ayrışma ve amira sınıfı karşısında güçlenen bir Ermeni orta sınıfı belirginleşmiş ve artan gücüne paralel olarak Ermeni toplumunun temsil kurumlarında daha fazla yer edinmeye başlamışlardı.⁹⁹

Bir zamanlar mutlak egemen olan amiralar, 1842 yılında veto hakkını kullanacak kadar gücü ellerinde tutuyor olsalar bile artık milletin işlerini esnaf loncalarının desteği olmadan yönetecek durumda değillerdi. İltizam vergilendirme sisteminin yeniden yürürlüğe konması da her ne kadar amiraların zenginliğini şüphesiz bir kez daha artırmış olsa da eski egemenliklerini yeniden elde etmelerine yetmedi.¹⁰⁰ 1847 yılında çıkartılan bir fermanla din adamları, amira ve esnafın yer aldığı Genel Meclis'e, İstanbul'dan on dört kilise üyesinin katılımıyla bir "Ruhani Meclis" ile yirmi sivil üyeden oluşan bir "Yüksek Sivil Meclisi" oluşturulmuştur. Sivil Meclis'te dokuz amira ve on esnaf temsilcisi vardı. Amiraların sayısı 1853 yılında beşe, 1855 yılında ise ikiye düşerken, esnaf loncalarının temsilci sayısı artarak 1847 yılında on sayısından 1855 yılına kadar on dört sayısına ulaşmıştır.¹⁰¹ Görüldüğü üzere amiraların gücü düşüşe geçmiştir. En başta büyük önem verdikleri unvanlarının yerini ise Osmanlı memur unvanlarından biri olan bey, amiranın yerini almaya başlamıştır.¹⁰²

Sonuç

Osmanlı'da 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar ekonomik anlamda güçlenen ve bu gücü hem idarede hem de Ermeni milleti üzerinde etkisini sürdüren bir amira sınıfının varlığı söz konusuydu. Amiralar, özellikle Osmanlı yönetimiyle iyi geçinerek hem yönetici bürokratlarla arayışı iyi tutmak hem de bu sayede Ermeni milleti, Ermeni kilisesi ve cemaati üzerinde etkili olmaya çalışmıştır. Amiralar Ermeni milleti üzerinde güçlerini ve otoritesini muhafaza etmeleri için Osmanlı idaresiyle aracı rolünü üstlenmişlerdir. Amiralar bir şekilde kendi varlıklarını koruyabilmeleri için ekonomik güçlerini kendi milleti üzerinde ispatlama yoluna gitmiştir. Bunun için birçok okul, kilise ve çeşitli hayır kurumları inşa ettirmişlerdi.

98 Yarman ve Ağinyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 48.

99 Yarman ve Ağinyan, *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, 48.

100 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 147.

101 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 148-149.

102 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, 149-150.

Amiralar, Ermeni Kilisesi üzerinde hak sahibi olmaları için patriklik makamını ellerinde bulundurma çabası içinde olmuşlardır. Dolayısıyla patriği atama yetkisi Osmanlı idaresinde olduğu için, Osmanlı yönetimiyle iyi geçinip kendi istedikleri patriği atayabiliyorlardı. Böylelikle kilisenin en üst makamındaki din adamını ellerinde tutup Ermeni cemaatini kontrol altına alabiliyorlardı. Ancak kilisenin işlerine çok fazla müdahil olan amiralar, güçlerini yitirmeye başladıkları zaman kiliseden yavaş yavaş uzaklaştırılarak etkileri azaltılmaya çalışılmıştır.

Amiralara en büyük darbelerden biri Osmanlı'nın Kırım Savaşı'nda İngiltere'den aldığı dış borç olmuştur. Bu durum içerde Osmanlı ekonomisinin sıkıntıya girdiğine işaret etti. Ayrıca imtiyaz sahibi olan amiraların, Tanzimat Fermanı'nın imzalanmasıyla ve Islahat Fermanı'nın da yürürlüğe girmesiyle ayrıcalıkları sona ermiştir. Kendilerine karşı alternatif ekonomik faaliyetlerin olması ve özellikle de Ermeni esnaf sınıfının hızla yükselişi ve Avrupa'da eğitim görmüş Ermeni aydınlarının muhalifliği de bu sınıfın sonunu hazırlamıştır.

Kaynakça

Agos. “Anlatılan Osmanlı Ermenilerinin 180 Yıllık Öyküsüdür.” Erişim tarihi Mart 6, 2020. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/1625/anlatilan-osmanli-ermenilerinin-180-yillik-oykusudur>.

Ahmet Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 2*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Akyıldız, Ali. “Sarrafılık.” *TDV Ansiklopedisi* 36 (2009): 163-165.

Artinian, Vartan. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2004.

Aysal, Necdet. “Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923).” *Ankara Üniversitesi Türk İnkûlâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no. 53 (2013): 1-28.

B.O.A, A.MKT.MHM, Kutu No: 460, Gömlek No: 55, H.10.06.1290.

B.O.A, C.MF., Kutu No: 26, Gömlek No: 1296, Tarih: H.25.11.1269.

B.O.A, İ. DH., Kutu No: 1, Gömlek No: 3, Tarih: H.22.04.1255.

B.O.A, İ. AZN., Kutu No: 96, Gömlek No: 5, Tarih: H.13.07.1328.

B.O.A, İ. MMS., Kutu No: 6, Gömlek No: 245, Tarih: H. 29.06.1272.

B.O.A, MKT.NZD., Kutu No: 101, Gömlek No: 58, Tarih: H.19.02.1270.

B.O.A, MKT.UM., Kutu No: 101, Gömlek No: 63, Tarih: H.28.08.1268.

Barsoumian, Hagop L. *İstanbul'un Ermeni Amiralalar Sınıfı*. Çeviri Solina Silahlı. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013.

Bolsohays. “Ermeni Okulları.” Erişim tarihi Mart 5, 2020. <http://www.bolsohays.com/haber-129653/ermeni-okullari.html>.

Bournoutian, George A. *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011.

Çarkçıyan, Y. Gamidas. *Türk Devleti Hizmetindeki Ermeniler*, 1. Baskı. İstanbul: Köprü Kitap, 2016.

- Dabağyan, Levon Panos. *Osmanlı Ermenileri âmiralar-devlet adamları-mimarlar-hekimler-ilim adamları*. İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2010.
- Dadyan, Saro. *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*. 1. Baskı, İstanbul: Everest Yayınları, 2011.
- Dadyan, Saro. "Osmanlı Ermenilerinin Tarihindeki En Büyük Filântrop Kazaz Artin Amira Bezciyan." *Toplumsal Tarih*, no. 225, (2012): 22-28.
- Dadyan, Saro. "Ermeni Cemaatinin Üç Asırlık Liderleri Amiralar ve Hasköy." *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu* içinde, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi. İstanbul, 20-22 Mayıs 2016.
- Dadyan, Saro. "Ermeni Cemaatinin İdaresinde Amiralar ve Amiralar Meclisi." Erişim tarihi Mart 3, 2020.
<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-cemaatinin-idaresinde-amiralar-ve-amiralar-meclisi/>.
- Erdem, Yasemin Tümer. "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemaatinin Eğitimi." Erişim tarihi Mart 5, 2020.
<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-devletinde-ermeni-cemaatinin-egitimi/>.
- Gürkaynak, Muharrem. "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti." *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi* 9, no. 2 (2003): 275-290.
- Hançer, Elmon. "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti." *Üsküdar Sempozyumu 23-25 Mayıs 2003 Bildirileri* içinde 1. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004.
- Hançer, Elmon. "Sultanın Mimarları Balyanlar." *Atlas*, no. 177 (2007): 96-108.
- Jamgoçyan, Onnik. *Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Kaleci, Fatih. "XIX. Yüzyılda Ermenilerin Osmanlı Mali Sistemindeki Yükselişleri ve Etkileri." *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu* içinde. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.

Karaca, Birsen. *Doğu Ermenice-Türkçe Sözlük*. 2. Baskı. Ankara: Pozitif Matbaa, 2007.

Kılıç, Musa. “Osmanlı Diplomasisi Hizmetinde Yahudiler.” *Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler*, 1. Baskı içinde, editörler İbrahim Erdal, Yunus Özger. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Kılıç, Musa. “Yeniçeri Ocağı ve Yahudiler Arasındaki İlişkiye Dair Bazı Tespitler.” *Akademik İncelemeler Dergisi* 10, no. 2 (2015): 143-164.

Külekçi, Cahit. “Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci ve Âmira Sınıfının Oluşumu.” *Hikmet Yurdu* 6, no. 12 (2013): 101-117.

Manav, Nursel. *Zenginlikten İflasa Mustafa Reşid Paşa'nın Sarrafi Cezayirlioğlu Mıgırdaç*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2019.

Marchese, Ronald T ve Marlene R. Breu. “The Hidden Wonders of the Armenian Orthodox Church Collections of Istanbul.” *logos* 7, no. 2 (2004): 86-99.

Minassian, Anahide Ter. *Ermeni Kültürü ve Modernleşme Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006.

Ortaylı, İlber. “Osmanlı Devleti'nden Günümüze Ermeniler.” *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Birlikte Yaşama Kültürü)* içinde, editörler: Mehmet Metin Hülagü vd. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Özgül, H. Burcu. “Mahmud II Türbesi, Sebili, Çeşmesi ve Hazîresi.” *TDV İslam Ansiklopedisi* 27 (2003): 357-358.

Pamukciyan, Kevork. “Amira.” *İstanbul Ansiklopedisi 2*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1959.

Pamukciyan, Kevork. *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003.

Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010.

Sırmakeşhanlıyan, Yervant. *Amira'nın Kızı*. Çeviri Tomas Terziyan. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018.

Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi. “Tarihçemiz.” Erişim tarihi Mart 6, 2020. <https://www.surppirgic.com/vakif/tarihcemiz.html>.

Tozlu, Necmettin. “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri.” *Yeni Türkiye*, no. 60 (2014): 1-17.

Türkiye Ermenileri Patrikliği. “Dadyan Ermeni İlköğretim Okulu.” Erişim tarihi Mart 4, 2020. <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/dadyan-ermeni-ilkogretim-okulu-cemaat-okullari/>.

Türkiye Ermenileri Patrikliği. “Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu.” Erişim tarihi Mart 4, 2020. <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/bezciyan-ermeni-ilkogretim-okulu-cemaat-okullari/>.

Türkiye Ermenileri Patrikliği. “Tarkmançats Ermeni İlköğretim Okulu.” Erişim tarihi Mart 4, 2020. <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/tarkmancats-ermeni-ilkogretim-okulu/>.

Yarman, Arsen ve Ara Aginyan. *Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira*. Çeviri Tomas Terziyan. İstanbul: Surp Pırgıç Kültür Yayınları, 2013.

Zeytinburnu Kültür Gezisi Merkezefendi Geleneksel Tıp Festivali 11. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2010.

ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԸ ԱՆՑԵԱԼԷՆ ԴԷՊԻ ԱՅՍՕԸ. Erişim tarihi Kasım 14, 2020. <http://www.getronagan.k12.tr/uploads/haytbrots.pdf>.

Cumhuriyet Döneminde Ermeni Azınlığın İdaresine Yönelik Uygulamalar*

Ramazan Erhan GÜLLÜ**

Lozan Antlaşması Sonrası Patrikhane'nin İdârî Yapısı ve Patrik Seçimi ile İlgili Düzenlemeler

Mütareke döneminde Rum Patrikhanesi ile iş birliği de yaparak Millî Mücadele aleyhine faaliyetlerde bulunan Zaven Efendi'nin 1922 Aralık ayında ülkeden ayrılması sonrası Ermeni Patrikhanesi ile Ankara Hükümeti arasındaki ilişkiler Lozan Konferansı başladığı dönemde daha yumuşak bir ortama sahipti. Zaven Efendi'nin gidişi ile Kevork Arslanyan Efendi patrik kaymakamı olarak göreve başlamış, hükümetle ilişkiler açısından Arslanyan Efendi'nin seçilmesi Türk kamuoyu tarafından da olumlu karşılanmıştı. Ayrıca Ermeni kamuoyu da Millî Mücadele sırasındaki problemlerin sonlanması için uğraşmaktaydı. Türkler ve Ermenilerle ilgili olarak kamuoyunda genel bir olumlu hava hâkimdi. Tam bu günlerde İstanbul'da bir süre önce teşekkül etmiş olan, Türk ve Ermeni gençlerinin katılımlarıyla oluşturulan "Türk-Ermeni Muhâdenet (Dostluk) Cemiyeti,"¹ hem Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Lozan görüşmelerini

* Bu makale, daha önce yayımlanan ve aşağıda künyeleri verilen çalışmalarımızdaki bilgilerin güncellenmiş hâlidir. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 569-577.; "Türkiye Cumhuriyeti'nde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin İdârî Yapısı ile İlgili Düzenlemeler," *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde, ed. Mustafa Sıtkı Bilgin, Mehmet Seyfettin Erol, Mustafa Alkan ve Bekir Tarık Yiğit (Ankara, 2015), 417-425.; *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi – Osmanlı'dan Cumhuriyet'e* (İstanbul, 2018), 380-391.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Türk-Ermeni dostluğunu tekrar geliştirmek amacıyla kurulduğu ifade edilen "Türk-Ermeni Muhâdenet Cemiyeti", İstanbul'da yaşayan bazı Ermenilerin öncülüğünde ve kimi Türklerin de katılımıyla, bu olaylardan birkaç ay önce teşekkül ettirilmişti. *Renin*, nr. 13, 26 Ekim 1922. Bu cemiyet aslında Bedros Zeki Garabedian'ın, 20. yüzyıl başlarında Üsküdar'da açtığı kız ve erkek okullarının mezunlarıncı ilk defa 28 Eylül 1919'da kurulmuş olan "Garabedian Mezunları Cemiyeti"nin bir devamıydı. Cemiyet, 24 Aralık 1922 günü Pera'daki cemiyet merkezinde yapılan toplantısında adını "Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti" olarak değiştirmiştir. Patrikhane bu cemiyetin faaliyetlerini kendi yetki alanlarına müdahale olarak gördüğü için cemiyetle patrikhanenin münasebetleri aslında pek sıcak olmamıştır. "Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti" ve cemiyetin ilk kuruluş bilgileri için ayrıca bkz. "Garabedian Mezunları Cemiyeti", *Renin*, nr. 28, 10 Kasım 1922; *Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti Nizâmname-i Esâsisi*, 1339-1341 (İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası); Silvart Malhasyan, "İstanbul'da 1922 Yılında Kurulan Türk – Ermeni Teâli Cemiyeti ve Faaliyetleri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005), 17-31; Cafer Ulu, "Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti ve

yürüten İsmet Paşa'ya bağlılıklarını ve Türkiye'de yaşayan herkesin tek temsilcisi olarak kendisini tanıdıklarını belirten² hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, meclisi ve Mustafa Kemal Paşa'yı kutladıklarını ifade eden birer tebrik mesajı göndermişlerdi. Mustafa Kemal Paşa da basında yayınlanan cevabî bir mektupla gençlere teşekkür ederek, Türkler ve Ermeniler arasında tekrar eski yakınlığın oluşmaya başlamasından duyduğu mutluluğu ve hem şahsına hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gösterilen hürmetten dolayı memnuniyetini dile getirdi. Gençlere {içten ve dıştan gelecek teşviklere kapılmadan tamamen memleketin selameti yolunda çalışmaya devam etmeleri} tavsiyesinde bulunan Mustafa Kemal Paşa, bu sayede {herkesten himaye ve destek göreceklerini} de beyan etti.³ Paşa'nın cemiyete verdiği cevap, {cemiyetin Türklerle Ermeniler arasında yeniden oluşturmayı hedeflediği yakınlık hususunda önemli bir adım} olarak değerlendirilmiş ve her iki kesim tarafından yeşertilen ümitleri artırmıştı.⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın cevabî telgrafı ayrıca cemiyetin, patrikhane rûhânî reislerinden bazılarının da hazır bulunduğu, bir süre sonraki toplantısında da okunmuş ve her iki millet mensuplarının büyük memnuniyeti ile karşılanmıştı.⁵ Zaten kuruluşundan itibaren Türklerle Ermeniler arasında bu yakınlığı tesis etmeyi amaçlayan cemiyetin ilk hedefleri arasında TBMM'nin İstanbul temsilcisi Refet Paşa ile yakın ilişkiler kurarak, Patrik Zaven Efendi'nin istifasının sağlanmasıyla, çatışma görünümünü bir an evvel sonlandırmak yer alıyordu. Hem patriğin istifası hem de bunun ardından yaşanan gelişmeler cemiyetin istediği ortamı sağlayarak çalışmalarını kolaylaştırmıştı. Hatta bir süre sonra cemiyet, hükümet yetkililerine müracaat ederek, kendi içlerinden belirleyecekleri bir heyetin bizzat Ankara'ya gidip Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne ve Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılıklarını bir kez de doğrudan arz etmelerini istediklerini bildirmişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın yoğun mesaisi dolayısıyla heyet Ankara'ya gitse dahi uzun bir görüşme yapılamayacağından ve bağlılık ifadeleri zaten bilindiğinden böyle bir ziyarete gerek olmadığı cevabı verilerek, kendilerine tekrar teşekkür edilmişti.⁶

Nizamnamesi," *Ermeni Araştırmaları*, no. 12-13 (Kış 2003 – İlkbahar 2004): 141-158; Cengiz Kürşat, "Türk-Ermeni Taali (Dostluk) Cemiyeti," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* XIII, no. 77-78 (Şubat-Mart 1974): 17-20; Mevlüt Oğuz, *Anadolu'nun Fethi – Türk Ermeni İlişkileri ve Kilise (1018-1923)* (İstanbul: Kişisel Yayınlar, 2004), 483-487.; Cahit Külekçi, *İmtiyazlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler* (İstanbul: DPY Yayınları, 2017), 189-199.

2 *İleri*, nr. 1761, 29 Aralık 1922.

3 Cemiyet tarafından Refet Paşa aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya yollanan 9 Kasım 1922 tarihli arıza metni ve Mustafa Kemal Paşa'nın 20 Aralık 1922 tarihinde Adnan (Adivar) Bey aracılığıyla cemiyete yazdığı cevabî metin; *Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.)*, Kutu No.: 1/81 (21-1), Fihrist No.: 58/2. Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı için ayrıca bkz. *Akşam*, nr. 1536, 1 Ocak 1923.

4 *Tanin*, nr. 82, 3 Ocak 1923.

5 *Tanin*, nr. 94, 15 Ocak 1923.

6 Cemiyet ve hükümet yetkilileri arasındaki 1923 yılı Mart ve Mayıs ayları arasındaki çeşitli yazışmalar; *CA.*, Kutu No.: 1/76 (19-4), Fihrist No.: 25/4.

Bu yakınlık çabaları içerisinde, Lozan Antlaşması sonrasında, Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Ermeni Patrikhanesi 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi hükümlerince idare edilmişti. Zamanla Cumhuriyet'in idarî yapısındaki düzenlemelere paralel olarak patrikhanenin idaresinde de çeşitli değişiklikler yapılacaktır. Lozan Antlaşması'nın ardından patriklik yetkilileri sık sık, devletin yeni düzenlemelerine uyacaklarını ve idarelerini devletin istediği şekilde yürüteceklerini ifade etmişlerdi.⁷ Ermeniler öncelikle 17 Eylül 1925 günü hükümete sundukları bir mazbata ile (o dönemde gündemde olan tartışmaların etkisiyle) hazırlanmakta olan Medeni Kanun'un gerekleri çerçevesinde Lozan Antlaşması'nın 42. maddesiyle azınlıklara bırakılan aile hukukuna dair haklarından ferâgat ettiklerini bildirmişlerdi.⁸ Adliye Vekâleti'ne hitâben yazılan mazbata vekâlet tarafından Baş Vekâlete iletilmişti.⁹ Medeni Kanun'un hazırlık aşamasında verilen bu mazbata ile Patrikhane Rûhânî ve Cismânî Meclisleri hükümete Medeni Kanun'un gereklerini kabul etmek istediklerini iletmışler, böylece de patrik boşanma, miras vs. gibi konularda kilise kuralları doğrultusunda yaptığı yargıçlık vazifesinden ferâgat etmişti. Ermeniler, Yahudileri takiben bu haklardan ferâgat eden ikinci azınlık toplumu olmuşlardı. Yahudilerin Lozan Antlaşması ile azınlıklara bırakılan aile hukukuna dair haklarından ferâgatlerinin ardından zaten hükümetin ve Türk kamuoyunun beklentisi diğer azınlıkların da aynı uygulamayı sürdürmeleriydi.¹⁰ Ermeniler aynı tavrı benimsemiş ve neticede 1926 yılında Medeni Kanun'un kabulü ile patrikhanenin işleyişinde bu kanuna uygun değişiklikler yapılmıştır. Azınlıkların böyle bir haktan vazgeçme nedenleri, devletle çatışmalı bir sürece girmek istememelerinin yanında, sağlanacak hukuk birliği ile toplumsal kaynaşmanın da yeniden oluşturulabileceği düşüncesi idi. Sonraki yıllarda – özellikle 1933-1934 yıllarında- hükümet ülkedeki dini kurumların “vazife ve vaziyetlerini tayin etmek için” bazı çalışmalar başlatmıştır.¹¹ 1934 yılında Patrik Mesrob Naroyan'ın da onayladığı

7 “Ermeni Patrik Vekili'nin Beyânâtı”, *İkdam*, nr. 9471, 1 Ağustos 1923, 2.

8 Ermeni Patrik Vekili Kevork Arslanyan Efendi başkanlığında patrikhane ruhani ve cismani meclis üyeleri ile meclisler dışından katılan diğer sivil ve ruhani zevâtın imzalarıyla Adliye Vekâleti'ne sunulan 17 Ekim 1925 tarihli mazbata; *Mahzarlar Mecmuâsı – Gayrimüslim Ekalliyetlere Mensûb Türk Tebaasının Ahdî Haklarından Ferâgatleri (Lozan Muâhede: Madde 42)* (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1926), 15-16.

9 “Ermenilerin Lozan Muâhede mücebince ahvâl-i şahsiyelerine mütedâir ahkâm-ı istisnâiyye vaz'ından ferâgatlarını mutazammın tanzîm olunan mazbatanın Adliye Vekâlet-i Celîlesi'ne takdîm olduğu ...”, Ekalliyetler Komisyonu Başkanlığı'nın Başvekil İsmet Paşa'ya yazdığı 25 Ekim 1925 tarihli şifre; *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.)*, Yer nr: 30, 10, 0, 0. Fon Kodu: 108, 709, 29.

10 “Ekalliyetler Hukuku – Musevilerden Sonra Rum ve Ermeniler de Vazgeçer mi?”, *Cumhuriyet*, nr. 487, 16 Eylül 1925, 2.

11 Hükümetin bu konularla ilgili kararlar alacağına dair duyulan haberler üzerine Ermeni Patrikhanesi'nin yeni bir nizamname hazırladığı haberlerinin “mahallince yaptırılan tahkikat neticesinde” doğru olmadığını anlaşıldığına dair Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Başvekil'e sunduğu 18 Şubat 1934 tarihli yazı; *BCA.*, Yer nr: 30,10,0,0. Fon Kodu: 108, 716, 18.

bir kararla, rûhânî meclis üyelerinin seçimlerinin “rûhânîler genel kurulu” tarafından yapılması kararlaştırılmış, yine aynı yıl da cismânî (sivil) meclis, ülkedeki yeni düzenlemeler uyarınca fesholunmuştur. Bu meclis devletin yeni idari yapısına uygun olarak Ermeni cemaati tarafından yeniden şekillendirilmiştir. “Cismânî Meclis”in ismi “İdare Heyeti” olarak değiştirilmiş ve bu heyeti de “kilise vakıf yönetim kurulları”nın seçmesi kararlaştırılmıştır. Aynı karar uyarınca patrik de idare heyetinin oturumlarına başkanlık etmeyecek sadece rûhânî işleri düzenlemek üzere rûhânî meclise başkanlık edecekti.¹² 5 Haziran 1935 tarihli “Vakıflar Kanunu” ile patrikliğe ait vakıf malları hususundaki düzenlemeler, patrikliğin işleyişi ve cemaatin yönetimi hususlarında yapılmaya devam eden diğer değişiklikleri ihtiva etmektedir. Bu kanunun işleyişi ve kanunda sonraki yıllarda yapılan değişiklikler zaman zaman patrikhaneye bağlı vakıfların idaresi ile patrikliğin yetki alanları hakkında da çeşitli tartışmalara sebebiyet verdi.¹³ Özellikle 27 Mayıs 1960 askerî darbesi sonrası “idare heyeti” şekline dönüştürülmüş olan “cismânî meclis”in tamamen kaldırılarak, patrikhanenin tamamen rûhânîlerin ve dolayısıyla en yüksek rûhânî önder olarak patriğin idaresine bırakılması Ermeni cemaati içindeki – önceki dönemlerden beri sürmekte olan - rûhânî-sivil tartışmasını daha da alevlendirdi. Bu değişimler neticesinde bugün itibariyle Ermeni Patrikhanesi’nin idaresinde sadece rûhânî unsurlar etkilidir. Patrik de sadece rûhânî önder konumundadır. Sivil kanat da vakıf haline getirilmiş olan patrikhaneye bağlı taşınmazların idaresini yürütmektedir. Patriğin bu şekilde Osmanlı klasik döneminde olduğu gibi yeniden Ermeni cemaatinin tek sorumlu makamı haline gelmesi, cemaat içinde patrikliğe karşı ciddi bir muhalefet oluşmasına sebebiyet verdi. Bu yapıyı doğru bulmayan ve günümüzde de yaşanan tartışmalarla patrikhanede yeni idari düzenlemeler talep eden sivillere göre, “(tüm bu değişikliklerle) devlet patrikhaneyi istediği zaman istediğini söyleyeceği bir makam haline getirmeye çalışmaktadır.”¹⁴

12 “Ermeniler Din ve Dünya İşlerini Ayırdılar,” *Zaman*, nr. 98, 16 Eylül 1934, 1-2.

13 75. *Yılda Türkiye Ermenileri*, hazırlayanlar Krikor Damadyan, Avedis Arzuman, Silva Kuyumcuyan, Vağarşag Seropyan ve Kenan Yenice (İstanbul: Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti, 1998), 9. Vakıflarla ilgili meseleler hususunda bkz. Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler* (Ankara, 2009), 242-248; Günay Göksu Özdoğan ve Ohannes Kılıçdağı, *Hearing Turkey’s Armenians: Issues, Demands and Policy Recommendations* (İstanbul: TESEV, 2012), 71-88.

14 Rober Koptaş, bu sistem yüzünden patriklerin de her yönden kuşatılarak iş yapamaz hale getirildiklerini, çoğu zaman da yine patriklerin durumu kendi lehlerine mutlak iktidar sahibi olma yönünde kullanarak sivillere karşı baskıcı bir yönetim sürdürdüklerini belirtir. Rober Koptaş, “Patrikhane Nasıl Kuşatıldı?,” *Agos*, Nisan 13, 2012, 6. *Agos* Gazetesi patrikhanenin bu yeni yapısı karşısındaki muhalefetin etkili yayın organı haline gelmiştir. Özellikle mevcut patrik Mesrob Mutafyan’ın hastalığı sonrası patrikhanede oluşturulan vekillik süreci muhalefetin bu konudaki eleştirilerinin daha da artmasına sebep olmuştur. *Agos* Gazetesi aslında kurulduğu dönemdeki tutumuyla patrikhaneye daha yakın bir politikaya sahipti. Hatta dönemin patriği Karekin II ve kilise, gazeteyi açıktan desteklemiş, ardından gelen patrik Mesrob II’nin seçimi sırasında da Mesrob’u kamuoyunda doğrudan destekleyen tek yayın organı *Agos* Gazetesi olmuştur. Gazetenin patrikhane ile ilişkisi sadece bu şekilde karşılıklı destek olmayıp, kuruluşu sırasında *Agos*’un sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü olan Diran Bakar’ın aynı zamanda

Patrikhanede bir anlamda 1863 nizamnamesinde öngörülen “meclis-umûmî”nin vazifesini yürüten ancak sadece patriğin seçim sürecinde teşkil edilen bir “delegeler meclisi” oluşturulmuştur. Rûhânî ve sivil üyelerden oluşan delegeler meclisi, rûhânî kurulun öncülüğünde patrik seçimini gerçekleştirmektedir. Cumhuriyet döneminin ilk patriği olan Mesrob Naroyan’ın seçimi 1863 nizamnamesi hükümlerince yapılmasına rağmen kendinden sonraki iki patriğin seçimi Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan kararnamele yapılmıştır. Bunların ardından 1990 ve 1998 yıllarında yapılan son patrik seçimleri de yine Bakanlar Kurulu Kararnamesi’ne dayanarak “Ermeni cemaatinin kadim adetlerine göre” hazırlanan talimatnameye göre gerçekleştirilmiştir.¹⁵ “Patrik Seçimi Talimatnamesi” olarak bilinen ve bir defaya mahsus olarak çıkarılmakla birlikte her seçim sürecinde öncekilere benzer olarak yenilenen bu talimatname, Ermeni Patrikhanesi yetkililerinin eleştirilerine sebep olmakta ve sık sık hükümetlere bu konu ile ilgili talepler iletilmektedir. Patrikhanenin ana talebi bu konuda hükümetin kesin bir tüzük çıkarmasıdır. Seçim süreçlerinde tartışılan ancak seçimlerin ardından üzerinde herhangi bir çalışma yapılmayan talimatname hâlen patriklerin seçim süreçlerinin yürütüldüğü temel metindir.¹⁶

Bu talimatname uyarınca, patriğin seçim sürecini Ermeni Milleti Nizamnamesi’nce patrik kaymakamına verilen yetkilere sahip olan “patrik vekili” yürütmektedir. Patrik seçimi için patrikhane tarafından İstanbul Valiliği kanalıyla İçişleri Bakanlığı’na müracaat edilmekte, bakanlığın aynı kanalla patrikhaneye verdiği cevap sonrasında da seçim zamanı belirlenmektedir. Patrik yine “kayd-ı hayat” şartıyla seçilmektedir. Patrik seçimini Ermeni ahali vaftiz kayıtlarına göre bağlı buldukları kiliselerde kullandıkları oylarla bizzat yapmaktadır. Kiliselerde seçime, patrik adayı rûhânîleri temsilen siviller girmekte, halk da ilk olarak desteklediği adaya bağlı olan bu sivil delegelere oy vermektedir. Seçim bölgelerindeki nüfus oranlarına göre aldıkları oylarla seçimi kazanan bu sivil adaylar, aynı zamanda “delegeler genel meclisi”nin de üyesi olmakta ve bu seçim sonrasında Kumkapı Patriklik Kilisesi’nde rûhânî üyelerin de bu meclise dâhil edilmesiyle patrik seçimi tamamlanmaktadır. Esasında ahali tarafından seçilmiş olan sivil delegelerin her biri bir patrik adayını temsil ettiğinden, bu delegelerin seçimi sonrasında oluşan tablo, patrik

---

patrikhanenin avukatı ve basın sözcüsü olması dolayısıyla aralarında organik bir bağ da mevcuttu. Ancak zamanla gazetenin keskin sivilleşme yanlısı tutumu neticesinde patrikhanenin faaliyetlerine karşı giderek sertleşen eleştirileri ilişkilerin olumsuz bir seyir izlemesi sonucunu doğurmuştur. Agos’un kuruluşu sırasında ve sonrasında patrikhane ile ilişkileri hakkında ayrıca bkz. Hülya Eraslan, “Agos (1996-2005): Türkiye’de Yayınlanan Türkçe-Ermenice Gazete Üzerine İnceleme” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 170-179.

15 Günay Göksu Özdoğan, Füsün Üstel, Karın Karakaşlı ve Ferhat Kentel, *Türkiye’de Ermeniler (Cemaat – Birey – Yurttaş)* (İstanbul: TESEV, 2009), 275.

16 Krikor Damadyan, “Patriklik İçin Bir Tüzük,” *Lraper – Kilise Bülteni*, Nisan 25, 2001.

seçiminin de sonucunu belirlemektedir. Ardından bu delegeler meclisince patriğin seçim işlemi tamamlanarak, yeni patrik vazifesine başlamaktadır.¹⁷ Görüldüğü gibi Cumhuriyet dönemindeki patrik seçimlerinde (Osmanlı döneminde de olduğu gibi) yine sivillerin oyları rûhânîlerin oylarından daha fazla ağırlığa sahip durumdadır.¹⁸

Cumhuriyet Döneminde Görev Yapan Patrikler

Lozan Antlaşması süresince patrikhaneyi “patrik kaymakamı” ünvanıyla Kevork Arslanyan Efendi idare etmiştir. Arslanyan Efendi Lozan’dan sonra da 1927 yılına kadar patriklik görevini vekâleten yürütmeye devam etmiştir. 1927 yılında I. Mesrob Naroyan’ın 80. Türkiye Ermenileri Patriği seçilmesiyle Kevork Arslanyan Efendi görevinden ayrılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde “patrik” ünvanıyla görev yapan, bir anlamda “cumhuriyet döneminin ilk patriği” diyebileceğimiz kişi Mesrob Naroyan’dır. Mesrob Naroyan Efendi’nin patrik olarak seçimi 1863 nizamnamesi hükümlerine göre gerçekleştirilmiştir. Naroyan 1927 yılından 1944’e kadar, 17 yıl, patriklik vazifesini yürütmüştür.¹⁹ 30 Mayıs 1944’te Mesrob Naroyan’ın vefatı üzerine Kevork Arslanyan Efendi bir kez daha “patrik kaymakamı” sıfatıyla vekâleten patriklik vazifesini yürütmeye başlayacaktır.²⁰ Bundan önce, 1940 yılında yeniden Patrikhane Rûhânî Meclis üyeliğine seçilmiş olan Arslanyan Efendi’nin bu vazifesi de 2 Aralık 1950 tarihinde, Karekin I. Haçaduryan’ın patrik seçilmesine kadar sürecektir.²¹

Yeni patrik seçiminin bir kez daha uzun bir arayla yapılması ve patrikhanenin yaklaşık 7 yıllık bir süre boyunca kaymakamlıkla idare edilmesi yine cumhuriyet döneminde patrikhanenin eski statüsüyle ilgili hükümlerin bir

17 Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. 75. *Yılda Türkiye Ermenileri*, 9; Özdoğan, Üstel, Karakaşlı ve Kentel, *Türkiye’de Ermeniler*, 181-274; Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği* (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005), 165-175.

18 Arus Yumul, “Günümüzde Gregoryan Ermeni Kilisesi,” *Dinler Tarihi Araştırmaları – III (Hristiyanlık – Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, [Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara] (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002), 7-8.

19 Vağarşag Seropyan, “Cumhuriyet’in Beş Patriği,” *Agos*, Mayıs 29, 1998, 12; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, Cilt: IV (1923-1966) (İstanbul: Pars Tuğlacı Yayınları, 2009), 83.

20 “Kaymakam” sıfatıyla vazifesini yürüten Kevork Arslanyan Efendi’ye bir süre sonra Bakanlar Kurulu kararı ile yeni bir patrik seçilene kadar, mabet dışında da rûhânî elbise giyebilme izni verilmiştir. 29 Mayıs 1947 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı; *BCA.*, Yer nr: 113, 38,4 Fon Kodu: 30, 18, 1, 2. Bu izin Arslanyan Efendi’nin kaymakamlık döneminin ardından patrikliğe seçilen Karekin Haçaduryan için de aynen devam ettirilmiştir. *BCA.*, Yer nr: 124, 93, 3 Fon Kodu: 30, 18, 1, 2.

21 Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – IV, Biyografileriyle Ermeniler* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003), 46-48; Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi* (İstanbul, 2006), 90-93; Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, 394.

kısımının tatbik edilip bir kısmının edilmemesi ve uygulamaya yön verecek bir kanuni hüküm bulunmamasından kaynaklanıyordu. Sürecin uzaması ve o arada yaşanan kargaşalar, rûhânî çevrelerce “Arslanyan Meselesi” olarak adlandırılan bir dizi çatışmaya sebebiyet verdi.²² Patrikhanenin idari durumunun patrikliğe bağlı rûhânîler arasında çatışmalara sebep olması ve patriklik seçiminin gecikmesi üzerine hükümet olaya müdahale etmek durumunda kaldı. 1950 yılında, bir defaya mahsus olmak üzere hükümet tarafından çıkarılan 19 Eylül 1950 tarihli ve 11824 sayılı kararname ile Ermeni Patrikhanesi’nde oluşturulacak bir intihab heyetinin yeni patriği seçmesi kararlaştırıldı.²³ Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın imzasıyla yayınlanan bu kararname üzerine, bir süre sonra Arjantin Ermenileri rûhânî lideri I. Karekin Haçaduryan Efendi patrikliğe seçildi. Haçaduryan Efendi Bakanlar Kurulu kararnamesi uyarınca

22 “Arslanyan Meselesi” olarak adlandırılan dönemin çatışmaları genel hatlarıyla şöyleydi: Mesrob Naroyan’ın vefatından sonra Patrikhane Rûhânî Meclisi tarafından Kevork Arslanyan Efendi yeniden patrik kaymakamlığına seçildi. Arslanyan Efendi, kaymakam olarak seçilmesini müteakib patrikhane rûhânî meclisinin seçimini yenileyerek, yeni üyeleri seçti ancak patrik seçimine yönelik herhangi bir çalışma başlatmadı. Diğer patrikhane yetkililerinin beklentisi ise bir an evvel resmi patriğin seçilmesi yönündeydi. Bu arada vefat eden Eçmiyazın Katoğikosu’nun yerine seçilecek yeni katoğikosun seçim sürecine katılmak üzere Arslanyan Efendi başkanlığındaki bir heyet Eçmiyazın’e gitti. Fakat heyetin gidişle birlikte, Türkiye’deki Ermeni rûhânî çevrelerinden bazılarıncı Eçmiyazın’e çekilen protesto telgrafları ile Arslanyan ve beraberindekilerin Türkiye’deki Ermenileri temsil makamında bulunmadıkları ifade edildi. Heyetin Türkiye’ye dönüşünden sonra da doğrudan kaymakama yapılan müracaatlarla, genel meclisin toplantıya çağırılması ve yeni patriğin seçim işlemlerinin yapılması talep edildi. Talebe herhangi bir cevap verilmeyince yeniden kaymakama müracaat eden rûhânîlerce, 15 gün içinde seçim için bir teşebbüste bulunulmadığı takdirde kendilerinin seçimi gerçekleştireceği ifade edildi ve bu süre içinde de herhangi bir çalışma yapılmaması üzerine Arslanyan Efendi azledilmiş sayılarak yerine Bahdiyaryan Efendi’nin patrik kaymakamı olarak seçildiği ilân edildi. Arslanyan Efendi ise yapılan seçimin kanunsuz olduğunu ifade ederek Eçmiyazın Katoğikosluğu’na müracaat etti. Eçmiyazın Katoğikosluğu’nun da meselenin çözümü için Antilias (Beyrut) Katoğikosluğu’nun arabuluculuğunu talep etmesi üzerine, her iki tarafın temsilcileri 28 Temmuz 1949 günü Beyrut’a davet edildiler. Beyrut’ta yapılan görüşmelerden sonra Beyrut Ermeni rûhânî lideri Karekin Hovsepyan Eçmiyazın Katoğikosu’na konuyla ilgili bir rapor sundu, raporun üzerinden dokuz aylık bir zaman geçmesinden sonra da Eçmiyazın’in görüşü yazılı olarak İstanbul’a iletildi. Kararda Arslanyan Efendi haklı bulunuyor ve o görevdeyken başka bir kaymakam seçmeye yeltenen rûhânîlerin papazlıktan çıkarıldıkları ifade ediliyordu. Karara çeşitli itirazlar yapıldıysa da değişen bir şey olmadığı gibi Türkiye’deki Ermeniler arasında yaşanan kargaşa devam etti. Hatta Arslanyan Efendi kendisine muhalif olan grubu “Anti Eçmiyazinizist” olarak adlandırıyor ve Türkiye Ermenilerini ana kiliseden ayırmaya çalıştıklarını iddia ediyordu. Buna rağmen muhalefetin de yeni patriğin seçimi talebindeki ısrarı devam ediyordu. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti’nin müdahalesiyle çıkarılan yeni bir kararname sonrası yeni patriğin seçiminin gerçekleştirilmesi üzerine bu mesele de hâl yoluna girmiş oldu. Seçimin tamamlanıp Karekin Haçaduryan Efendi’nin patrik olarak intihabından sonra, Eçmiyazın tarafından Arslanyan Efendi’ye muhalefetleri sonucu papazlıktan çıkarılan rûhânîlerin durumu da ele alınarak haklarındaki kararın kaldırılması sağlanarak, mesele tamamen ortadan kaldırılmış oldu. Konuyla ilgili olarak bkz. Yervant Gomidas Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2006), 179-183.

23 Bakanlar Kurulu’nun konuyla ilgili kararı aynen şöyledir: “Mühâl bulunan İstanbul Ermeni Patrikliği için yapılacak seçimin, yeni bir kanun ve tüzük çıkıncaya kadar ve bir defaya mahsus olmak ve atıye ait hiçbir hukukî hüküm ifade etmemek kaydı ve şartıyla, aralarından seçecekleri bir intihab heyeti vasıtasıyla yapılması, İçişleri Bakanlığı’nın 11/8/1950 tarihli ve 42040 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulu’nca 19/9/1950 tarihinde kararlaştırılmıştır.” *BCA.*, Yer nr: 123, 72, 1 Fon Kodu: 30, 18, 1, 2. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Mustafa Emil Elöve, “Türkiye’de Din İmtiyazları: Bölüm II- Ermeniler,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XI, no. 1-2 (Ankara, 1954): 189-190.

seçimi gerçekleştirilen ve yurt dışından ülkeye dönerek patrikliğe intihab olunmuş olan ilk rûhânî olma özelliklerini taşıyordu.²⁴

1961 yılında kadar patriklik vazifesini yürüten Karekin Haçaduryan Efendi'nin 22 Haziran 1961 tarihinde vefat etmesinin ardından, aynı yıl, daha önceki talimatname uyarınca yapılan seçimle I. Şınorhk Kalustyan Efendi patrik olarak seçildi. 1990 yılına kadar vazifesini sürdüren Kalustyan Efendi idare ile iyi ilişkiler içinde bulunmuştu. Patrik, özellikle o yıllarda Asala terör örgütünün yurt dışındaki Türk diplomatlarına karşı yürüttüğü suikast ve saldırılara karşı tavırlarıyla dikkat çekmiş ve bu konuda Türk hükümetleri ile birlikte hareket etmişti.²⁵ 1990 yılı başlarında Ermenistan'daki Eçmiyazın Katoğikosluğu'na giden ve orada bulunduğu sırada 7 Mart 1990 günü katoğikoslukta geçirdiği bir kaza sonucu vefat eden Patrik Şınorhk Kalustyan, 29 yıllık patriklik süreciyle Türkiye Ermenileri Patrikleri arasında en uzun süre patriklik yapmış rûhânî olma özelliğine de sahiptir.²⁶

Şınorhk Kalustyan'ın vefatı sonrası, 5 Eylül 1990 günü Başepiskopos II. Karekin Kazancıyan Efendi patrik olarak seçildi. 13 Ekim 1990 günü "II. Karekin" ünvanıyla vazifesine başlayan Kazancıyan Efendi de 1998 yılına kadar patriklik vazifesini yürüttü.²⁷ 14 Ekim 1998 günü de Türkiye Cumhuriyeti döneminde görev yapan en genç patrik olma özelliğine sahip olan ve günümüzde de vazifesi devam etmekte olan Mesrob Mutafyan patrikliğe seçildi. Mutafyan, 21 Kasım 1998 günü "II. Mesrob" ünvanıyla vazifesine başladı.²⁸

Patrik Mesrob Mutafyan Efendi 2007 yılı sonlarından itibaren yakalandığı bir rahatsızlık sonucu fizikî ve aklî melekelerini yitirerek, şuursuz bir şekilde hastane yatağına mahkûm oldu. Teamüller gereği yeni bir patrik seçimi için

24 75. Yılda Türkiye Ermenileri, 13; Özdoğan, Üstel, Karakaşlı ve Kentel, Türkiye'de Ermeniler, 275; Tuğlacı, Tarih Boyunca Batı Ermenileri, 411.

25 Asala'nın kuruluşu ve faaliyetleri hakkında bkz. Francis P. Hyland, *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects* (Boulder – San Francisco, 1991), 21-60. Hem Patrik Kalustyan'ın hem de Türk yetkililerin tutumları sayesinde Asala'nın bu suikast ve saldırıları Türkiye'deki Ermenilerle Türkler arasında gerginlikler oluşmasını engellemiştir. Türkiye'nin o süreçteki politikaları hakkında bkz. Ercan Karakoç, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 395-403, 425-451. 1913 yılında Yozgat'ta doğan Şınorhk Kalustyan Efendi, 1935 yılında rûhânî olmuştu. İstanbul Ermeni Patrikliği görevi öncesi Kudüs Ermeni Patrikhaneşi başta olmak üzere başka dini merkezlerde de çeşitli görevlerde bulunmuştu. Kalustyan Efendi'nin biyografisi için bkz. Kevork Pamukciyan, "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?," *Tarih ve Toplum* 14, no. 81 (Eylül, 1990): 39; Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, 594.

26 Şınorhk Kalustyan Efendi'nin patriklik süreci hakkında bkz. 75. Yılda Türkiye Ermenileri, 15-22; Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, 94.

27 75. Yılda Türkiye Ermenileri, 22-23; Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, 95.

28 75. Yılda Türkiye Ermenileri, 23-24; Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, 95.

mevcut patriğin ya ölümü ya da istifası gerektiğinden ve Patrik Mesrob Mutafyan için bu iki durum da söz konusu olmadığından, patriklik makamı boş kalmış oldu. Bu durum patrikhanein idaresinde uzun süre bir karışıklık oluşmasına neden oldu. Bunun üzerine hükümet olaya müdahale etti ve patriğin sağlığında Rûhânî Meclis Başkanlığı görevini yürüten Başepiskopos Aram Ateşyan Efendi, Patrikhane Rûhânîler Genel Kurulu'nun seçimiyle "Patrik Genel Vekili" olarak atandı. Ancak bu atama Ermeni cemaati içinde çok sert tartışmalara sebebiyet verdi.²⁹ Patriğin sağlık durumunun tekrar iyileşmesine elvermeyecek kadar kötü olduğunu ifade ederek seçim isteyenlerle – özellikle sivil kanatla – Ateşyan'ın Patrik Genel Vekilliği'ni destekleyen rûhânîler ve destekçileri arasında ciddi tartışmalar yaşandı. Ermeni basını ve bazı vakıfların öncülüğündeki sivil taraf, kimi rûhânîlerin hükümetle iş birliği yaparak Ermeni toplumunun liderlik makamını gasp ettikleri iddiasıyla Aram Ateşyan ve ekibine sert bir muhalefet süreci yürüttüler.³⁰ Buna karşılık rûhânî taraf, patrik seçimi için teamüllerin açık olduğunu ve mevcut durumun gerekliliğini savunmaya devam etti. Zira patrik seçimini gerçekleştiren "delegeler meclisi," seçimin ardından lağvedildiğinden, patrik sağlıklı olsa dahi istifasını sunacağı bir merci bulunmamaktaydı. Bu durum da karışıklığın daha da artmasına neden olmuştu. Ancak buradaki "rûhânî taraf"tan kasıt sadece İstanbul Patrikliği yetkilileridir. Süreç içinde başta Eçmiyazin Katoğikosluğu olmak üzere diğer Ermeni dini otoritelerinin çeşitli açıklamaları da patrikhane yetkililerinin beyanlarına ters olarak patriklik seçimlerinin bir an evvel yapılması gerektiği şeklinde olmuştur.³¹ Sivillerin süreç hususunda rûhânîlere yönelik – çoğu zaman oldukça ağır – eleştirileri devam ederken, bazı araştırmacılar da yaşananları 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ilan sürecine benzeterek, bugünkü durumun Ermeni toplumu için "ikinci laikleşme" süreci olduğunu belirtmekteydiler.³² Tartışmaların yoğun olarak devam ettiği ve patrik seçimi taleplerinin yoğunlaştığı sırada, 8 Mart 2019 tarihinde Patrik Mesrob Mutafyan vefat etti. Ardından yeni patriğin seçimi için süreç başlatıldı. 11 Aralık 2019 günü sonuçlanan seçim süreciyle de Sahak Maşalyan 85. Türkiye Ermenileri Patriği olarak seçildi.³³

29 Süreçte yaşanan tartışmalar için bkz. Vercihan Ziflioğlu, *Varla Yok Arasında İstanbul Ermenileri* (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2019), 64-98.

30 Patrikhane yetkilileri ve hükümetin süreçteki tutumlarına karşı en sert eleştirileri yapan Agos Gazetesi bu süreci, "hükümetle patrikhane arasında danışıklı dövüş" olarak adlandırmaktadır. *Agos*, nr. 764, Kasım 26, 2010. Süreçteki tartışmalar için ayrıca bkz. Özdoğan ve Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians*, 51-61.

31 Barıyr Kuyumciyan, "Eçmiadzin'den Seçim Mesajı," *Agos*, nr. 864, Kasım 9, 2012, 7.

32 Baskın Oran, "İkinci Laikleşme," *Agos*, nr. 765, Aralık 3, 2010, 3.

33 "İstanbul Ermeni Patrikliği'ne Episkopos Sahak Maşalyan Seçildi," *Hürriyet*, Aralık 11, 2019, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-istanbul-ermeni-patrigi-sahak-masalyan-secildi-41395069>.

Bugün itibariyle İstanbul Ermeni Patriği gerek diasporadaki Ermeniler üzerinde gerekse de Türkiye’de yaşayan Ermeniler için saygınlığını korumaya devam etmektedir.³⁴ Patrikliğe Türkiye sınırları dışında Girit Adası da dâhil olmak üzere büyük çoğunluğu İstanbul’da bulunan ve toplam sayısı 40’ın üzerinde olan kilise bağlı bulunmaktadır.³⁵

---

34 George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi – Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, çeviri: Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı (İstanbul, 2011) 301-302.

35 Vağarşag Seropyan, “Ermeni Patrikliği,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 3 (1998): 188; Kevork Pamukciyan, “Ermeniler,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 3 (1998): 193-194.

Kaynakça

Arşivler

Agos

Akşam

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Cumhuriyet

İkdam

İleri

Renin

Tanin

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

Zaman

Kitaplar ve Makaleler

Bournoutian, George A. *Ermeni Tarihi – Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. Çevirenler Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı. İstanbul, 2011.

Çarkçıyan, Yervant Gomidas. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2006.

Dabağyan, Levon Panos. *Türkiye Ermenileri Tarihi*. İstanbul, 2006.

Damadyan, Krikor. “Patriklik İçin Bir Tüzük.” *Lraper-Kilise Bülteni*, Nisan 25, 2001.

Elöve, Mustafa Emil. “Türkiye’de Din İmtiyazları: Bölüm II- Ermeniler.” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi XI*, no. 1-2 (1954): 184-280.

Eraslan, Hülya. “Agos (1996-2005): Türkiye’de Yayımlanan Türkçe-Ermenice Gazete Üzerine İnceleme.” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Güllü, Ramazan Erhan. *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Güllü, Ramazan Erhan. “Türkiye Cumhuriyeti’nde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin İdârî Yapısı ile İlgili Düzenlemeler.” *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde, hazırlayanlar Mustafa Sıtkı Bilgin, Mehmet Seyfettin Erol, Mustafa Alkan ve Bekir Tarık Yiğit, 417-425. Ankara, 2015.

Güllü, Ramazan Erhan. *Türkiye’de Gayrimüslimlerin Yönetimi – Osmanlı’dan Cumhuriyet’e*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2018.

Hyland, Francis P. *Armenians Terrorism: The Past, The Present, The Prospects*. Boulder-San Francisco, 1991.

“İstanbul Ermeni Patrikliği’ne Episkopos Sahak Maşalyan Seçildi.” *Hürriyet*, Aralık 11, 2019. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-istanbul-ermeni-patriki-sahak-masalyan-secildi-41395069>.

Karakoç, Ercan. *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

Koptaş, Rober. “Patrikhane Nasıl Kuşatıldı?.” *Agos*, 13 Nisan, 2012.

Kuyumciyan, Baruyr. “Eçmiadzin’den Seçim Mesajı.” *Agos*, nr. 864, Kasım 9, 2012.

Külekçi, Cahit. *İmtiyâzlar Bağlamında Osmanlı Devleti’nde Ermeniler*. İstanbul: DPY Yayınları, 2017.

Kürşat, Cengiz. “Türk-Ermeni Taali (Dostluk) Cemiyeti.” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* XIII, no. 77-78 (Şubat-Mart 1974): 17-20.

Mahzarlar Mecmuâsı – Gayrimüslim Ekalliyetlere Mensûb Türk Tebaasının Ahdî Haklarından Ferâgatleri (Lozan Muâhededesi: Madde 42). Ankara: Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1926.

Malhasyan, Silvert. “İstanbul’da 1922 Yılında Kurulan Türk – Ermeni Teâli Cemiyeti ve Faaliyetleri.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005.

Oğuz, Mevlüt. *Anadolu’nun Fethi – Türk Ermeni İlişkileri ve Kilise (1018-1923)*. İstanbul: Kişisel Yayınlar, 2004.

- Oran, Baskın. “İkinci Laikleşme.” *Agos*, nr. 765, Aralık 3, 2010.
- Özdoğan, Günay Göksu, Füsün Üstel, Karin Karakaşlı ve Ferhat Kentel. *Türkiye’de Ermeniler (Cemaat – Birey – Yurttaş)*. İstanbul: TESEV, 2009.
- Özdoğan, Günay Göksu ve Ohannes Kılıçdağı. *Hearing Turkey’s Armenians: Issues, Demands and Policy Recommendations*. İstanbul: TESEV, 2012.
- Pamukciyan, Keyork. “Ermeniler.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 3 (1998).
- Pamukciyan, Keyork. “Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?.” *Tarih ve Toplum* 14, no. 81 (Eylül, 1990): 39-41.
- Pamukciyan, Keyork. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – IV, Biyografileriyle Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003.
- Seropyan, Vağarşag. “Ermeni Patrikliği.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 3 (1998).
- Seropyan, Vağarşag. “Cumhuriyet’in Beş Patriği.” *Agos*, Mayıs 29, 1998.
- Seyfeli, Canan. *İstanbul Ermeni Patrikliği*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.
- Tuğlacı, Pars. *Tarih Boyunca Batı Ermenileri, Cilt: IV (1923-1966)*. İstanbul: Pars Tuğlacı Yayınları, 2009.
- Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti Nizâmnâme-i Esâsîsi*. 1339-1341. İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası.
- Ulu, Cafer. “Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti ve Nizamnamesi.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 12-13 (Kış 2003 – İlkbahar 2004): 141-158.
- Ulu, Cafer. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2009.
- Yumul, Arus. “Günümüzde Gregoryan Ermeni Kilisesi.” *Dinler Tarihi Araştırmaları – III (Hristiyanlık – Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. [Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara]. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.

Ramazan Erhan Güllü

Ziflioğlu, Vercihan. *Varla Yok Arasında İstanbul Ermenileri*. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2019.

75. *Yılda Türkiye Ermenileri*. Hazırlayanlar Krikor Damadyan, Avedis Arzuman, Silva Kuyumcuyan, Vağarşag Seropyan ve Kenan Yenice. İstanbul: Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti, 1998.

The Last Ottoman Wars: The Human Cost 1877-1923*

A Review of The Book by The Author**

Jeremy SALT***

It is not usual for an author to review his own book. What else could he or she say but that it is the most brilliant, incisive study they have ever come across? The Russian studies expert, Orlando Figes, wrote the most positive review of one of his own books for Amazon.com under another name, describing it as “fascinating” and “uplifting.” Unfortunately for him, he was caught out, but seems to have come out of it with his reputation only mildly tarnished.

In any case, in this assessment of my book, I will steer away from praise or folly. That must remain the reader’s prerogative. I cannot say I will stick to the ‘facts’ because even facts are often in dispute, but I will try to stick to what the book is all about, why I decided to write it and what I hoped to achieve.

The starting point was a growing awareness of the very large number of Muslim civilians who had died during 1914-18. In this context, ‘died’ covers massacres as well as death from disease, exposure and malnutrition. Even the general readers of Ottoman history know of the number of Christians who died, or think they know, because most books coming out of American and British university presses on the subject of late Ottoman history deal with the subject in great detail and at great length, reinforcing the message time after time of Christian victims of violence and Muslim perpetrators. As *victims* of violence, Muslims (Turks, Kurds and numerous other ethnic groups) have been almost invisible and even after initial research it was clear that the falsity of this victim-perpetrator binary needed to be exposed, as both victims and perpetrators were to be found in all ethno-religious groups, including the Christians.

---

* Salt Lake City: University of Press, 2019

** This assessment is based on a talk given by the author at the Center for Eurasian Studies (AVİM) on November 26, 2020

Going into the bookshops ten or fifteen years ago, I could find nothing on the fate of Muslim civilians. There were plenty of books on the military campaigns and the generals, but nothing on what happened to the civilians save for the occasional monograph on perhaps one aspect of their life (the role of women) put out in limited numbers by a small press. Only in the past few years have some studies appeared: Yigit Akin's *When the War Came Home. The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire* (Stanford University Press, 2018), which looks at the suffering of the civilian population in Istanbul and Anatolia and Leila Tarazi Fawaz's *A Land of Aching Hearts. The Middle East in the Great War* (Harvard University Press, 2014), which concentrates on Syria.

What I was looking for was some overarching survey of the general situation, but I could not find it. I turned to Stanford Shaw, an Ottoman and Turkish studies historian with a prodigious output of scholarly books and articles, who had moved from the University of California at Los Angeles to Bilkent University, where I was based. We became friends, and I would occasionally ask Stanford where I could find what I was looking for: solid material on how Ottoman Muslims survived or did not survive the First World War. Stanford would shrug his shoulders and say something like, "Well, there's not much around."

What he meant, of course, was that there was not much that was readily available. Digging into the Ottoman archives of ministries that dealt with health, food supplies and so on would no doubt yield a rich harvest of monographs on each of these aspects as they affected civilian life, but I am not a trained Ottoman historian and I wanted to write a more general study, with a 'western' audience primarily in mind. If I could do it well enough, I thought, I might be able to have some impact on the standard narrative repeated year after year in books on late Ottoman histories coming out of prestigious university presses, especially where the fate of the civilian population was concerned.

Without exception, it was these books that upheld the binary between Muslims as perpetrators of violence and Christians as victims, with rarely a suggestion that perpetrators of large-scale crimes were also to be found among Christians (of course, no true Muslim or Christian could behave as many people did during the war, but that is what the hatred and suspicion bred by all wars always do, turn people against each other). In these books, the suffering of Muslims was rarely touched upon at all. In my mind, this needed correcting. What was invisible needed to be made visible. I was not particularly well-equipped to take this on (weak language skills for one thing), but I was writing for a more general reader and not the intensely focused scholar. No one else was doing it, but it needed to be done and I would do the best I could.

One reason for Stanford's statement that "there's not much around" was the high level of illiteracy among the Ottoman civilian population. It would have been especially high in the eastern provinces, the scene of some bitter fighting and the crucible of the 'Armenian question.' People who cannot read or write cannot leave behind memoirs describing what they experienced. Ottoman army officers were educated, but more likely to talk about military campaigns in their letters and diaries, although they did also turn out to be quite good sources for the effects of the war on the civilian population. Oral histories were not to come into vogue until many decades later, when the survivors of 1914-18 were few and quite aged, but somehow the voices of the Muslim population needed to be heard by my intended 'western' audience.

So, sources were one issue and the starting point of the narrative I intended to write another. Very soon I realized that the course of the war could only be understood by digging into history, but how far back would I need to go? Eventually, I hit on the war of 1877-78 because while I could have gone all the way back to the 1774 Treaty of Küçük Kaynarca, or even further back, it seemed to me that the war of 1877-78 was the first link in a chain of events that lasted until the declaration of the Turkish republic in 1923 almost half a century later.

First, I decided to look at Ottoman finances. I began by quoting Cicero's maxim that "Money is the sinews of war." Undoubtedly true. Without money, how many wars could be started, let alone finished, but was not the same also true of peace? Without money, how does a government govern, at least efficiently and effectively, let alone introduce the reforms that were necessary for the Ottoman Empire to survive? Well, it can govern even if badly, but without money, reforms largely have to exist on paper.

The Ottoman money trail led me much further back into history, with the depletion of revenue through previously lost wars needing to be taken into account, but the 1877-78 war really sealed the empire's fate even if the final run downhill to the end still took another fifty years.

Even by 1834, copper and silver metal currency had lost 80 per cent of its purchasing power over the previous three decades. In 1840 paper currency (the *kaime*) was introduced, but was initially unnumbered, so apart from the question of the relative ease of counterfeiting *kaimes*, no one knew (apart from the government) how many had been put into circulation, deepening distrust of its real worth. In fact, the *kaime* began to lose value almost immediately, which is why the public was suspicious and why merchants insisted on payment in gold.

The Crimean War (1853-56) precipitated a long wave of borrowing on European money markets by the government, but with the proviso that the eight million pounds sterling borrowed in the 1850s was only to be used for war purposes. In 1861, the attempt to raise another loan failed, probably just as well because after commissions on the 400 million lira to be borrowed, plus the yearly interest costs, the Ottoman government would have received less than 165 million lira.

By 1874, the government had borrowed more than 238 million lira (more than 200 million pounds at the conversion rate of the time) but had received less than half after commissions and other costs. In 1875, the government had an annual revenue of 25 million lira but was obliged to pay 30 million lira off its foreign debt. This it could not do; it could not even pay interest on the interest, leading to default on loan repayments and, effectively, insolvency, with no IMF around to ride to the rescue.

By now the distrust of Ottoman finances in Europe was so strong that an attempt to raise five million pounds in London was taken up only to the extent of 3520 pounds. By 1879, after the calamity of war with Russia, the government was already leasing revenue from salt, tobacco, silk, fish and other products to foreign interests. Three years later, it more or less gave up and agreed to the establishment of the foreign-controlled Ottoman Public Debt Administration and the sequestration of an even larger portion of its revenue by foreign interests.

This lack of ready cash led to what is well known: the inability to pay bills and the salaries of civil servants and soldiers on time if at all. There are many other issues inside this discussion, bimetallism one of them, and I have raised only a few. The Ottoman government was in the position of a trapeze artist, always at risk of falling off the wire and sometimes actually falling off and hanging on only by its fingertips. In such a situation, without a stable supply of money, how can a government govern efficiently and how can it introduce administrative reforms in any durable fashion? To both questions, the answer surely has to be that it cannot.

Having surveyed finances, I then look into the physical and social characteristics of the empire, focusing on the Balkans and Anatolia. The general situation was a fairly good example of centre-periphery relations, with steadily expanding infrastructural development in or around the centre of government (Istanbul) and almost nothing happening in central-eastern Anatolia.

Where money was to be made, investors would quickly appear. The prime example would probably be the Orient Express railway connecting European

cities to Istanbul. Other infrastructural developments followed in Istanbul and western Anatolia, but in the eastern provinces life remained pretty much the same as it had been a century before. No made roads, only wagon tracks from the interior to the coast, no railways, few bridges and few hospitals and clinics in a region in which epidemics, drought and famine were an intermittent but regular part of life. One example is the 1874 drought followed by a famine which ravaged central Anatolia, resulting in the death of perhaps 150,000-250,000 people and the decimation of flocks of sheep and goats. To say that life was tough in this region would be a great understatement.

I take up the question of the Sultan Abdulhamit II's 'absolutism' as it related to the notoriously venal state of provincial government. Technically, 'absolutism' means government without a constitution, and usually government in the hands of one person, but it can be easily misunderstood to mean absolute control over the entire empire and its population, which was far from true of the sultan, despite European depictions of him pulling all strings from Yıldız Palace. His powers of control and the suppression of people he did not like, who threatened him with their liberal opinions, were relatively strong in Istanbul and the western provinces, but relatively weak in the east, where much real power on the ground – as opposed to the power represented by the governor in his *konak* – rested with tribal chiefs and shaykhs.

Rather than crush them, as his predecessors had tried to do, the sultan effectively entered into a form of social contract, in which he gave these local powerholders some of what they wanted (beginning with the acknowledgement of their traditional authority) in return for what they could give him (acknowledgement of his sovereign rights, collecting taxes, imposing law and order - in their own way - and forming the Hamidiye cavalry to patrol borders and crush uprisings).

These attempts to calm the eastern provinces were undermined by foreign government intervention after the 1878 Congress of Berlin. With Britain taking the lead, the powers demanded 'reforms' that privileged Armenian Christians, in a vast eastern region with an 80 percent or more Muslim population. It is somewhat ironic that the Kurds, who have strong public support in Europe today for the redress of their grievances, were in the late 19th century vilified in Europe (especially by British 'humanitarians') as wild predators of the Christians who had to be kept out of any 'reform' plans even though they far outnumbered the Armenians.

The problems turned out to be insuperable. Britain was not prepared to pay for the 'reforms' it was demanding and neither did it have public servants with the

necessary combination of language, legal and administrative skills to oversee the judicial, prison, tax and administrative 'reforms' in the eastern provinces. Neither did it have a Plan B if Plan A did not work. However, through the 1880s and into the 1890s, Britain persisted with its demands, encouraging Armenian political committees to believe it might eventually intervene militarily and compel the sultan to grant Armenian autonomy.

This was never going to happen. Russia - the true objective of British intervention anyway, aimed at preventing it from meddling in the affairs of the Christian population as it had only recently done in the Balkans - would never agree to the use of force and without all the powers agreeing there would be no military intervention. For his part, the sultan would never agree to 'reforms' clearly designed to lead to Armenian autonomy under the protection of the powers, with Britain taking the lead. The constant references by British government ministers and 'humanitarians' to 'Armenia' in a region where there *was* no Armenia even if there had been one long ago antagonized the Kurds as well and encouraged the growth of their own proto-national movement.

The outcome of these internal and external pressures was the mayhem which gripped the eastern provinces from 1894-96. I take a close look at these events, especially the Sasun uprising of 1894. Unlike the reports from European or American consuls and missionaries that still dominate most English-language histories of these events, I refer to Ottoman military records compiled on a daily basis and modified according to estimates of what was happening on the ground. They remain far more reliable than the lurid versions provided by consuls and missionaries who were nowhere near the scene.

One example of how these events are still being replayed is the comparison between the numbers of the Christian dead appearing in the British and European press and the conclusions reached by the Ottoman commission established to inquire into what had happened at Sasun. Foreign consuls were allowed to attend and monitor the proceedings but not to take part.

The commission found that that a total of 228 armed Kurds, Armenians and Ottoman soldiers had died. An estimated 150 civilians also died, bringing the total to 378. Britain's Consul Shipley dissented, believing that 265 Armenians alone had lost their lives. In 1895, however, possibly as a result of political or even social pressure, given the wild estimates doing the rounds in London, Shipley changed his estimate to "as many as" 900 Armenians dying, yet to this day the claim that 3000 Armenians died at Sasun is still being repeated in 'western' histories.

I then move to the other side of the empire, to the Balkans and the ethnic cleansing (as we would now call it) of Muslims in the 1877-78 and 1912-13 wars. These epic calamities still have almost no place in European histories as early modern examples of ethnic cleansing and a genocidal mindset. I turned to the diaries of Sir Henry Layard, the British ambassador in ‘Constantinople’ plus other sources for a graphic account, not of something as limp as ‘what happened’ but the cruelty in what was *done* to the Muslim civilian population in 1877-78, described by Layard as “extermination.”

The Russian army followed by Bulgarian volunteers massacred, raped and destroyed village after village in an orgy of murder, torture and arson, the flames of burning villages seen from many miles away. The scenes as refugees fled in the direction of Istanbul were truly horrific. Many died on the way from hunger or disease, others froze to death. In Istanbul, mosques and government buildings were turned into hospitals and makeshift clinics. The scenes out of Macedonia in 1912-13 were just as horrifying. People were freezing to death, children were toppling off railway wagons to their death, and thousands were dying of cholera or too weak to survive even after they reached Istanbul.

Again, as in 1877-78, the refugees were given shelter and medical treatment in mosques and government buildings. Others slept in parks or on the streets: when Arnold Toynbee visited Istanbul in 1921 many of these refugees were still living in mosques. In an infuriated backlash, refugees and outraged Muslims took revenge on the nearest symbol of the triumphant Balkan armies, hapless Greeks living down the Aegean coast. In many ‘histories,’ these events are highlighted while the enormous calamity that overwhelmed the Balkan Muslims is ignored except for self-serving speculation as a motive for revenge to be taken against Christians during 1914-18.

The British had said aggressors would not be allowed to keep the spoils of conquest in 1912-13 but they were. Greece had initiated the war over Crete in 1897 and had been soundly defeated but had nevertheless been rewarded at the negotiating table by the appointment of a Greek High Commissioner over the island. In 1912, it doubled its territory through another aggressive war but was again rewarded by the European powers instead of being punished. Emboldened by this success, and by European favoritism, Greece plunged confidently into a new war in 1919.

I then move across the map from the Balkans to North Africa and the Italian invasion of Libya in 1911. Due to stiff Ottoman-tribal resistance, the Italians were never able to penetrate the interior. Frustrated and stuck on the coast, they turned up the heat elsewhere, by sinking ships in the port of Beirut and shelling

the city and then by bombing the Çanakkale straits, forcing their closure, bottling up European cargo ships in the Sea of Marmara and the Black Sea, threatening the commercial interests of European governments and forcing them to sit up and take notice of the Italian aggression they had up to now tolerated and even indulged.

Italy also occupied Ottoman islands in the southern Aegean (the Dodecanese). They were never to be returned to their rightful owner: the only question in the minds of European diplomats was whether Italy or Greece should be allowed to have them. The war would have dragged on but for the onset of the Balkan war, forcing the Ottoman government to let Italy off the hook by signing a peace treaty so it could deal with an even more dangerous problem right on its doorstep.

I move on to deal with revolution and counter-revolution in 1908-9, the Adana 'incident' of 1909, the exploitation of the turmoil in Istanbul by Balkan states, with Bulgaria declaring its independence (over the Ottoman sovereign territory of Eastern Rumelia as well) under a king on October 5, 1908, and with Austria-Hungary annexing Bosnia-Herzegovina the next day.

As for the period leading up to 1914, my interpretation is somewhat different from many histories published in the 'west.' They paint a picture of deliberate ideological 'Turkification' by the Committee of Union and Progress (CUP) and its key members, whereas the prime motive to me seems to have been a failing attempt to hold the empire together on the basis of constitutional government granting equal rights to all irrespective of ethno-religious background. However, as the Capitulations privileged Ottoman Christians, the maintenance of these privileges and *not* equality were what some or many of them wanted.

To me, it seems that many Armenians, Macedonians, Bulgarians and even Albanians, as represented by their political committees and leaders, were not being *pushed* out of power and the body politic for ethnic reasons so much as *jumping* out because they wanted to go their own ethno-religious national way. Through a process of extrusion, all that was left as the cement holding the body politic together in Ottoman lands was the emphasis on the Turkish element of what was left.

Finally, after this long haul, I reach 1914. This section of the book is entitled 'Into the abyss,' which it truly was. I begin with a summary of the events that precipitated the war (Britain's seizure of Ottoman warships, the German-Ottoman response, and finally, the Ottoman naval raid on Russian positions in the Black Sea). The military campaigns - Gallipoli, Sinai, Sarikamış, Kut al

Amara and others - are the threads hold this part of the narrative together, but my main concern remains the fate of the civilian population. Apart from the histories I have mentioned, this epic human saga still has little or no place in 'western' histories, insofar as the Muslims are concerned, and appears to be seriously under-researched even in Turkey. Epidemics, malnutrition, exposure and massacre took the lives of perhaps 2-2.5 million Muslim civilians. Had the empire survived, no doubt it would have counted the numbers but as it is, we can only extrapolate from what is known to come up with the best estimates.

Requisitioning drove even the middle class into poverty. In the cities, some desperate women were driven into prostitution, while in rural areas women were left in charge of the farm as well as the care of children and old people. They were exposed to mistreatment by predatory males, for which reason, to protect the wife and the family, many Ottoman soldiers deserted. The women were also expected to deliver requisitioned grain and other farm produce to depots and live off what was left, often, in their view, not nearly enough, but even though they were poorly educated, formally, they were still strong-minded and not hesitant to complain to the government.

Profiteering and soaring prices were part of the wartime picture. In Syria, the situation for the civilian population was worsened by the locust plague of 1915 that stripped greenery all the way along the eastern Mediterranean coast and even further inland and by the allied naval blockade which prevented goods from getting in or being sent out. Cash economies were destroyed with flow-on effects across society.

Because seasonal produce once harvested was immediately moved on across Anatolia or exported, there were few depots. With produce blocked from being exported and with insufficient transport to move it on, it was likely to rot out in the open. The onset of winter and heavy rains greatly worsened the situation. With people dropping dead in the streets of Beirut and Damascus or eating whatever miserable scraps of food they could find, and with villages on Mt. Lebanon being deserted by families unable to survive, the famine of 1915 remains a seminal event in Syrian history. Close to half a million people are thought to have died. Similar ghastly scenes were recorded in many other parts of the empire as well as northwestern Iran.

Finally, I move on to what I knew from the start would be regarded as the most 'controversial' or 'provocative' chapters of the book, those dealing with the wartime fate of the Armenians and the consequences of the Greek invasion in 1919. For me, these chapters are 'controversial' or 'provocative' only in the

context of an unbalanced narrative which has been repeated ceaselessly since the 1920s and is now so deeply embedded in the 'western' cultural mainstream that it is difficult to dislodge.

As much as any sensible person watchful of their reputation might wish to dodge such contentious, volatile, rage-inducing issues, they are part of history and must be tackled as honestly as one can. Otherwise, when more money is to be made by selling used cars, why be a historian? Many 'historians' (quotes added for good reason, as 'propagandist' would often be a more accurate job description) do write of these issues but *not* honestly; they write back to front, beginning with a pre-determined conclusion they then set out to prove, rather than following the path wherever it leads, even if it does undermine the author's predetermined assumptions.

Having dealt with the 19th century antecedents of the 'Armenian question,' I look at uprisings and insurgency behind the lines in the first half of 1915 and the connection between the disastrous outcome of the Sarikamış campaign in February and the Van uprising in April.

Reduced to a shadow of its former size by the losses at Sarikamış, the Ottoman Third Army was poorly positioned to simultaneously prevent Russian penetration of northeastern Anatolia, suppress insurgent groups and protect the civilian population. The Van uprising brought this deteriorating situation to a head. Seizing the city before handing it over to the Russians, Armenians engaged in an orgy of killing in the town and the villages around the nearby lake. Looting, arson and murder were all intended to prevent the refugee Muslim population from even wanting to return.

According to the letters of Aram Manukian, the head of the short-lived Armenian republic, the goal was the ethnic cleansing of the Muslim population - especially the Kurds - through massacre or flight. Many thousands of Muslims were murdered and tens of thousands of others fled.

Propagandists masked as historians have either ignored or downplayed to a notional minimum the brutality of Armenian insurgents and the heavy loss of Muslim life in and around the city of Van. There is a good reason for this, as if they were given their due, the reader would be able to understand why the Ottoman military command regarded insurgencies behind-the-lines, culminating in the Van uprising, as a deadly threat to the entire war effort.

Within a fortnight of Van city falling to the 'rebels,' the Ottoman government ordered the removal of the Armenian civilian population from the war zones, exposing the insurgents to military suppression. I deal with the arrests of

Armenians in Istanbul on April 24 and the propaganda fabrications that have surrounded these events ever since. I refer to the Ottoman commissions of inquiry formed in the autumn of 1915 as reports began to reach Istanbul of attacks on the Armenian convoys. Courts-martial were established, resulting in death sentences or imprisonment for many of those accused of mistreating or killing Armenians. These trials certainly undercut the dominant ‘western’ narrative of an Ottoman government determined to wipe out the Armenians for no other reason than that they were Armenians (or would undercut the narrative if these trials had any place in most of the histories being written).

I look into the dire consequences of the ‘relocation.’ Moving such a mass of people would have been almost impossible to carry out safely in peacetime, let alone at a time of war, but the military had decided it had to be done. As the Interior Minister, Talat Paşa was given the responsibility of organizing it and has been demonized by Armenians ever since. There is a grey area here which has not been pinned down through archival research or has not been pinned down so far. Did Talat realize how difficult this would be? Did someone come up to him and say, ‘It can’t be done,’ to which he replied, ‘It *has* to be done.’ His assassination in 1921 removed any possibility of this and many other questions being answered with any degree of satisfaction.

I deal with the terrible suffering of the Armenians and the crimes committed against them before turning to the generally ignored *other* side of the coin, the crimes committed *by* Armenians. These have been played down in many or most ‘histories’ almost to the point of invisibility, as the invisibility of the Armenian as the perpetrator is the necessary counterpoint to the invisibility of the Muslim as the victim. In the face of the atrocities recorded in Ottoman documents, I hesitated to record them, but the propaganda directed against ‘the Turks’ has been so relentless that I concluded no history could properly be called ‘history’ without giving the reader some idea of the large-scale violence of which Turks and other Muslims were the victims. The details are unsavory, but truth in history must surely take priority, however disturbing the details of what human beings are capable of doing to each other in times of war.

In a section headed ‘Onward to Baku,’ I deal with the advance of the Ottoman army to the shores of the Caspian Sea and the free-for-all fighting in the Caucasus after 1918 between Azerbaijanis, Armenians, Georgians, Bolsheviks, Social Revolutionaries and the armed contingents outside governments. I move on to the French occupation of what is now southeastern Turkey and - behind the veil of establishing a French ‘protectorate’ over Armenians - the money and the strategic interests of the colonial-commercial lobby in matching the occupation of Algeria with the occupation of a fertile corner of the eastern

Mediterranean. I describe the fighting amongst the victorious powers over the spoils of war, especially between Britain and France, described by US President Woodrow Wilson as “the whole disgusting scramble” for the Middle East.

The ‘Road to Izmir’ almost brings the book to an end. I deal with the European idealism of Greece and the decision taken during the Paris ‘peace’ talks that Greece should have Izmir and environs, not Italy, as promised in wartime agreements. I note that ‘peace’ was a misnomer for what was being decided in Paris, long-term European occupation of conquered territory that could only end in more violence, not peace, as the people resisted.

I study in some detail the landing of the Greek army in Izmir, the development of a national Turkish resistance, and the atrocities committed up and down the Aegean coast and the shores of the Sea of Marmara by the Greek army and the civilian bands following in its wake. These were confirmed by Arnold Toynbee when he visited the region in 1921, but they had already been described in the 1919 report of the Interallied Commission of Inquiry, handed to the Supreme Council of the victorious powers in November but never published because the publicity would have been too embarrassing to Greece and the governments that had backed the invasion, particularly Britain. Even as the Greeks were being driven back to the coast from the Anatolian interior, the British Prime Minister David Lloyd George, so deep was his 19th century racist dislike of the Turks against his font-of-western-civilization admiration for the Greeks, continued to believe that Mustafa Kemal was a bandit and the Turkish national army a raggle-taggle band.

In 1921, another inquiry was followed by another report, which this time was published. It referred to a systematic plan of destruction of Muslim villages and the extinction of the Muslim population: the representative of the International Red Cross, M. Gehry, even referred to a plan of “extermination.” The same word was used by Toynbee after his visit to the Aegean region: while criticising the Kemalists, he left no doubt when using the word that primarily he had the Greeks in mind.

Finally, I move the narrative to Çanakkale and Lloyd George’s desperate attempt to hold territory from Istanbul down to the Straits. However, France was not prepared to be part of his last stand, and neither were the British commonwealth and dominion governments prepared to send troops to fight a war against the Turks as he had asked them.

In the end, Britain had to pack up and leave. The humiliation cost Lloyd George his Prime Ministership, while at the same time the Greek generals and politicians who had launched a war with such disastrous consequences (leading

up to the population exchange of 1923) were executed. The outstanding exception was the politician who was Lloyd George's idealized friend and Prime Minister of the government that had launched the invasion, Eleftherios Venizelos.

In an epilogue, I refer to reflections on the war by Ottoman military figures, and I argue for an end to the one-sided narrative that has dominated most histories up to the present when it comes to the sufferings of the civilian population. It was not just the Armenians and other Christians who suffered but the Muslims, Turks, Kurds and Muslims of other ethnic backgrounds. If the false binary can be discarded, if *all* those still affected by the trauma of the war more than a century later can agree that *all* their ancestors were the perpetrators of great crimes as well as the victims of great crimes, the road to reconciliation might finally be cleared of the anger and bitterness that have blocked it for so long.

And that brings to an end the author's summary of ... well, this "fascinating" and "uplifting" book, as I might be tempted to write if I decided to sneak a review on to Amazon.com under another name, but of course, I would not do that. The judgment on how well I have succeeded or how badly I have failed in trying to reach my goal of writing a corrective to the late Ottoman history narrative embedded in the 'western' cultural mainstream must rest with you, the reader (and I am hoping that it might eventually reach you in Turkish translation).

Bir yılı aşkın bir süredir ülkemizi ve tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını pek çok değişimi ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. COVID-19 yaşam biçimimizi etkilemiştir ve bu etkiler devam etmektedir. Salgının olumsuz etkilerini bertaraf etme konusunda Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) zamanlı davranabilmiş, salgının getirdiği değişim ve dönüşümlere hızla ayak uydurmuş, uzaktan-evden çalışmayla faaliyetini devam ettirebilmiştir. Merkezimiz, uzun süreden beri düzenli olarak devam eden, ulusal ve uluslararası resmi ve sivil kuruluşlar, bağımsız araştırma kurumları ve üniversitelerle iş birliği içerisinde gerçekleştirdiği etkinliklerini çevrim içi ortama taşıyabilmiş ve bu yeni yöntemle daha geniş çevrelerle buluşma olanağına sahip olmuştur.

AVİM kurucu ve Onursal Başkanı merhum Ömer Engin Lütem'in 2018 yılında vefatının ardından "Ömer Engin Lütem Konferansları" başlığıyla gerçekleştirilmeye devam edilen konferanslarımız, Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1915 Olaylarıyla ilgili Türk-Ermeni uyuşmazlığı ve bu bağlamdaki Ermeni iddialarını konu alan çalışmalara yer vermektedir. Merkezimiz, çalışmalarında bu konuları tarihsel, hukuksal ve sosyolojik açıdan ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatları her yıl bu konferanslarda misafir etmektedir. Konferanslarımızda sunulan tebliğler yıl sonunda kitap olarak derlenmekte ve yayınlanmaktadır.

"Türk Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2020" başlıklı bu kitapta, "Ömer Engin Lütem Konferansları" çerçevesinde 2019 yılında düzenlenen beş çevrim içi konferansta sunulan tebliğlerin düzenlenmiş metinleri makale olarak yer almaktadır.

İletişim / Contacts

Süleyman Nazif Sokak No:12/B Daire: 2-3-4

06550 Çankaya - ANKARA/TÜRKİYE

Tel: +90 (312) 438 50 24 • Fax: +90 (312) 438 50 26

E-mail: info@avim.org.tr

www.avim.org.tr

 avasyaincelemelerimerkezi

 @avimorgtr
@avimorgtrEN

 avimorgtr

 avimorgtr

ISBN: 978-605-69199-7-8

9 786056 919978

Fiyatı: 40 TL